

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№27
(19460)

2021 чылдың
апрель 14
среда

Хүннүң үнери — 05.29
Ажары — 19.31
Хүн дурту — 14.02

Садар өртээ хостуг

12+

"Тыва – бистиң өргээвис" – 25 чыл

Тес-Хемниң Каң-оол Баазан-оол аттыг кожууннуң Култура бажыңының "Өлчей" бөлүү.

КАЙГАМЧЫКТЫГ, ТЫВЫЗЫКСЫГ ТЫВА

5-ки арында

БИСТИИ АМДАННЫГ-ЛА

6-гы арында

КЫЗЫЛ КОЖУУНДА ЧАА ТЕАТР АЖЫТТЫНГАН

7-ги арында

ЫРЖЫМ БУЛУНДА ЧАА ЭМНЕЛГЕ

8-ки арында

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ АЛБАН-ХҮЛЭЭЛГЕЗИН КҮҮСЕДИП ТУРАР ВЛАДИСЛАВ ХОВАЛЫГ: ЧАЗАК СУЛАРАВАЙН, ЧАҢГЫС КОМАНДА КЫЛДЫР АЖЫЛДААР

Апрель 12-де Тываның Баштыңының албан-хүлээлгезин күүседип турар Владислав Ховалыг Тыва Республиканың Чазаның кежигүннери-биле аппарат хуралын эрттирип, ажил-агыйжы сорулгаларны салган: – Эки хүннүң мендизи-биле! Аппарат хуралын эгелээр-дир бис. Ол онзагай хүнде – улуг чурттуң хамаатызының октаргайже бир дугаар ужуруп үнгенден бээр таптыг-ла 60 чыл болуп турар хүнде эртип турар. Байырлал-биле байыр чедирип тур мен! Биске хамаарыштыр чугаалаар чүве болза, космосче амдыызында ужуруп-даа болзувусса, мурнувуста сорулгаларны чедип алыр дээш, ажил-агыйжыста бедиктерни чедип алыр ужурулг бис.

11 шапка чедир планда айтырылганы чугаалажып, оон мээң оралакчыларым 13 шапка чедир боттарынга аппарат хуралдарын эрттирерин дугуржуп алылыңар. Кожуун баштыңың база чагырга даргалары, ораганизациялар база сумулар удуртукчулары кожуун төвүңге орайга чедир саадавас ужурулг. А сайыттар бөгүн дүш соонда, чеди хүннүң сорулгаларын планнап алыры албан. Аппарат хуралдарын вторникче шөйгөн ажы чок! Ажылдаар херек. Айтырылганы чиге, тода, хөй сөс чокка тургузарын негедим.

Ниити аппарат хуралында чүгле өзек айтырылганы чугаалажып көөрү-биле, неделя санында пятницаның ажил шагы дооступ турда, шупту яамылар биле ведомстволар неделяда кылган ажылының түңнелин дугайында медээни Аппаратче кириерин дагзып, а субботаның дүшкө чедир менче кириерин Чазак Аппаратка онаадым.

Неделяда кайы хире чедишкенин ажилдааныңарны кириген төңчү медээлерден билип алыксап тур мен. Чогуур албан документизи-биле ындыг чурумну кириерин диледим.

Бо албан-дужаалда силер-биле бирги ужуражылгам болганда, чыл төңчүзүңге чедир кылыр ажилдар дугайында каш сөстөн чугаалаптайн.

Бирээде, республиканың хөгжүлдө курузун ам-даа уламчылаар. Хенертен экижишкенин болу бербези шын. Ону чүгле хүн бүрүдө карак кызыл ажил-биле чедип алыр. Россияның Президентизинин болгаш Чазаның тургусканы мурнады боттандыар сорулгаларны удуртулга болдурга, бөгүндө бисте бар социал-экономика хөгжүлдениң бүгү арга-хевирлерин ажылгап ажилдаар бис.

Россияның Чазаның бадылааны Тываны хөгжүдериң тускай программасы – кол чепсээвис ол. Пре-

зидентиниң апрель 4-те салган айтышкыны, бистин республиканың мурнунда тодаргай сорулгазы болуп, чурттагы чоннуң боттук аша орулгаларын база кол капиталче инвестицияларны мурнады өстүрерин чедип алыр улуг ажилдар туруп турар. Россияның Президентизи мээң-биле ужурашкан, берген ол даалгазының күүселдезин бодумнуң контролүмда алдым. Мээң ажил-чурумумче ай санында хыналдалыг ужуражылгаларны кириерин Аппаратка даастым.

Чуртта ниитизи-биле пандемия уламчылап, экономика идеккей бадып турар үеде, хожудаңгай регионнуң кол капиталынче инвестициялар кирилдезин өстүрери – эң берге болгаш нарын айтырыг дээрзи билдингир. Апрель төңчүзүңге чедир республиканың Саң-хөө яамызы биле үндүрүп албаны орулгалар кирилдезинин баш бурунгаар медээниң, а Саң-хөө яамызы биле Экономика яамызы Тываның девискээринде чогуур дугуржулгалар езугаар ажилдап турар «Лунсин», «Голевская компания» регион инвестиция төлөвилелдеринин резидент төлөвилелеринин талазы-биле сайгарылганы дүрген белеткеп бээрин онаадым.

Ийде, ажилдың темпизин кошкадып болбас. Ону харын-даа дүргедер херек. Бо чыл кижиле бүрүзүңге онзагай. Тыва Арат Республиканың 100 чылдаанын, ылаңгыя тудуг адырын, эки үре-түңнелдериг уткуур ужурулг бис. Сезон эгелээн болгаш, бөгүнгү хуралда ол онза черде. Ажылгалче кирер тудугларны декабрь 31-ге

чедир шөйүп, дараазында чылче чылдырган ажы чок, чижээ, чаа өөредилге чылынга чедир, тодаргайлаарга, август 15-ке чедир школаларны ажылгалче кириер. Аңаа дүүштүр планнарыңарны эдерин диледим. Хууда харысалганы күштелдирерин сагындырдым.

Үште, эрткен үеде Чазактың ажылының дугайында отчетту доозар ажилдар адакталып турарын илеткеди. Чазак Даргазының оралакчысы Александр Владимирович Брокерт депутаттарның мурнунга илеткеди кылыры шын болуп деп бодап тур мен. Отчеттуң сайгарылганы элээн нарын, чидиг айтырылганы илередиринге дээш-тиг болуп, республика деңгелдиг удуртукчу бүрүзүңүң ажил-чорудулгазынга үнелелди бээр.

Чазак суларавайн, төңчү түңнелди чедип алыр дээш, профессионал чорун көргүзүп, чаңгыс команда бооп ажилдаары – бөгүндө эң кол чүүл ол. Чазак командазының демнин эскердим. Ол макталга төлөпиг, ындыг болзажок, күрүне албан-хаакчылары кым-бир кижиге звес, а күрүнеге бараан болуп ужурулг. Удуртукчу бүрүзү үре-түңнелдиг ажилдаарыңа белен бе, салдыңган сорулгаларын чедип алырыңа чүү моондактап турарын тодарадып, бир звес таарзынмайн турар болза, боду кандыг-бир чүведен кылганы дээр.

Дөртте, тус чер бот-башкарылга органның удуртукчуларыңа мону чугаалаксадым. Силерниң девискээрлеринде республика, федералдыг инвестиция объектилери барыңдан хамаарылга чокка, кылыр ажилдар эңмежок. Эрт айылының сезону эгелээн, хенертен чылып келгени үерлээшкенигке эккеп болуп, мал оолдаашкыны кидин түлүк, часкы хову ажилдары келген, огород тарыыры чоокшулаан, «Социал картофель» акцияны уламчылаар, чаагайжыдылга айы, субботниктер чоруп турар.

«Таарымчалыг хоорай хүрээлели» федералдыг программа-биле 2021 чылда чаагайжыдар хөй-ниити девискээрлерин шилири онлайн-бадылаашкыны апрель 26-да болуп эртер. Улусчу эгелээшкенин чылында тулган дээн төлөвилелдерни шилири доозулган, силерни дыка улуг ажилдар манап турар. Чонну дүвүреткен социал айтырылганы шийтирилээр дээш, Чазак-биле кады демнежир херек. Чурттагы чон шалың төлөвилерин үезинде ап, көрдүңген социал магадылалдарны болгаш төлөвилерни үе шаанда алган турары чугула. Ол айтырылганы дарый көөрүн диледим. Эштер, үе көңүс эвээш арткан, силерниң үре-түңнелдиг ажылыңарны көөр бис.

ТУДУГ ОБЪЕКТИЛЕРИН ХЫНААН

Субботада, апрель 10-да, Республика Баштыңының хүлээлгезин күүседип турар Владислав Ховалыг солагай талакы дачаларда школа, демир-бетон кылыглар заводу, Бай-Хаакская база Спутник микрорайонунда уруглар садтары – тудуг объектилеринге четкен.

Солагай талакы дачаларда сентябрь 1-де ажылгалга кирер школа тудуу 95 хуу беленин Республика Баштыңының түр када күүседикчизи көргөш, ам чөпшээрел болгаш лицензия документилерин чогуур хуусаазында чедип алырын демдеглээн. Владислав Ховалыг чылыдылга системанын база вентиляция хоораларын онза хынап, школа девискээрин чаагайжыдып эгелээрин айткан.

«Школа назынның 2 муң хире уруглар мында чурттап турарын билер бис. Хоорайда школаларга канчап чедип алырың деп чидиг айтырыг оларны дүвүредип турар. Ынчангаш сентябрь 1-де ол уруглар чурттап

турар черинден ыравайн, бодунуң микрорайонунда школага парта артынга олурган турары чугула. Бо удаада солагай талакы дачаларда туттунуп турар школа дугайында чугаа чоруп турар. Кол оран-савада ажилдар 95 хуу туттунганын тудугжулар чугаалаан. Аңаа херек кол дериг-херекселдерни садып алган, материалдар четчири-биле бар.

Мен бодаарымга, чоокку үеде ажилдар доостур, чүгле чаагайжыдылга хемчеглери артып каар хире-дир. Ону база сайгарып чугаалажып, планның төлөвилелерин көрдүвүс. Ажилдарны кылып күш четтигиртер бис деп бодаар мен, күш четтигер ужурулг бис. Россияның Чазак Даргазы кандыг негелде, хуусаа салганын шуптуңар билер силер. Ол даалганы албан күүседир хүлээлгелиг бис» – деп, Владислав Ховалыг чугаалаан.

Оон соонда Тываның Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыг «Восток» КХН-ниң удуртукчузу Сергей Уюсов-биле ужурашкан. Владислав Ховалыг демир-бетон кылыгларының хемчээли, оон бүдүрүлгези-биле таныжып, тускай дериг-херекселдериг ажилчин олуттарны база белен продукция складын көргөн. Боттун тудуг материалдарын үндүрүп эгелээрге, республикага чурталга оран-савазының дөрбелчин метриниң өртээ кудулап, кижилер чаа бажың-балгатты садып алыр аргалыг апаар деп, ол демдеглээн.

«Тыва Республиканың социал-экономика хөгжүлденин тускай программа чорудуу-биле ук объектини боттандырган. Ажил-ишче чаа шымныгып кирген кижиге, меңээ, бо төлөвилелди чедишкенин боттандырган кижикчи-биле көржүп ужуражыры солундур. Чуртталга оран-сава рыногунда негелде улуг деп билер силер. Боттун тудуг Материал чугаала-биле тутту-

нуп эгелээр болзувусса, дөрбелчин метрде оон үнези кудулаар. Дыка хөй чонувус чаа чурттаар оран-саваны садып ап, кижиле бүрүзү амыдырал-байдалын экижидип болур» – деп, Владислав Ховалыг демдеглээн.

«Восток» КХН «Демир-бетон кылыгларының бүдүрүлгезин организастаары» төлөвилелдин талазы-биле конкурстун тиилекчизи болганын сагындыраал. ТР-ниң Тудуг яамызы ук организация-биле дугуржулганы чарган. Демир-бетон кылыглар бүдүрер дериг-херекселдер садып алырыңа 50,110 млн.рубльга 12 керээ чардынган, завод тударының ажыктыңа техниктиг-экономика үндезини ажилдап кылырыңа 1 керээни 0,400 млн.рубль түңге чарган.

Заводтун девискээринде чаа дериг-херекселдер тургузар шөлчүгештерни белеткээн, склад өрээлдерин планнап, оон шөлүн улгаттырган, дериг-херекселдер салыр черлерниң таваан бажыглан, энергетика күчүзүн улгаттырар дээш, 630 кВт күчү-күштүг трансформатор подстанциязын садып салган.

2020 чылда 29026м³ демир-бетон кылыгларны бүдүргөн, азы планны 100,9 хуу күүсеткен. План езугаар 15 кижини ажилда тургускан. 2024 чылга чедир ук инвестиция хемчээни боттандырганыңдан 50 кижини ажилга тургузар, бетон болгаш демир-бетон кылыгларының хемчээли 2 катап көвүдээр ужурулг.

Уруглар садтарының тудуунга хамаарыштыр Владислав Ховалыг ол тудугларны шынары тулган болуп ужурулг дээрзин айтып, харысалгалыг органны оон эки күүселдезинче онза кичээнгенин углаар ужурулг деп демдеглээн. Тываның Баштыңының албан-хүлээлгезинин түр када күүседикчизи уруглар саднын девискээрин кезип тура, тудуг ажилдарын шапкынчыдарын дагзып, дараазында оон канчаар чоруп турарын хынап звес, а ону РФ-тиң Чазак Даргазының айткан хуусаазында хүлээп алыр дээш келирин дыңнаткан.

Тыва Чазактың парлалга албаны.

(Төнчүзү. Эгези №26 "Шында").

«Тыва Республиканың Каа-Хем кожуунунуң» келдиришкин комиссиязының составы:

Кол состав:

Ооржак Евгений Быстан-оолович — Каа-Хем кожуунунуң чагырга даргазының хүлээлгелериниң күүседикчизи, дарга (дугуржулга ёзугаар);

Тищенко Игорь Вадимович — Каа-Хем кожуунунуң шериг комиссары, дарганың оралакчызы;

Аргунова Татьяна Сергеевна — ТР-ниң Каа-Хем кожуунунуң шериг комиссариадының Шериг-эмнелге экспертиза төвүнүн фельдшери, секретарь;

Комиссияның кежигүннери:

Вяткина Татьяна Викторовна — «Каа-Хем кожуунунуң төп эмнелге» күрүнениң бюджет кадык камгалал албан чериниң терапевт эмчизи, шериг албанынче келдирер уjurлуг хамаатыларның эмчи шинчилге ажылының удуртукчу эмчизи (дугуржулга ёзугаар);

Дарма Зорина Николаевна — Каа-Хем кожуунунуң чагыргазының өөредилге эргелелиниң кем-херек үүлгедикшиинери болдурбас болгаш спорт талазы-биле методизи, «Юнармия» шериг-патриотчу шимчээшкенин төлээзи (дугуржулга ёзугаар);

Ензак Саяна Семеновна — Каа-Хем кожуунунуң чагыргазының өөредилге эргелелиниң начальниги (дугуржулга ёзугаар);

Куулар Чаян Суге-Маадырович — РФ-тиң «Кызыл кожуунунуң» ИХЯ-ның муниципалдар аразында дугаары 6 полиция килдизиниң начальниги (дугуржулга ёзугаар);

Сарыглар Николай Бойдуевич — «Каа-Хем кожуунунуң Чонну ажилга хаара тудар төвү» күрүнениң казеннуг албан чериниң директору (дугуржулга ёзугаар);

Сулимин Денис Михайлович — инструктор (керээ ёзугаар шериг албанының талазы-биле);

Курлавыр состав:

Сарыг-Хуурак Сергей Владимирович — Каа-Хем кожуунунуң чагыргазының даргазының чуртталга хандырылга талазы-биле оралакчызы, дарга (дугуржулга ёзугаар);

Трегубов Вячеслав Викторович — Каа-Хем кожуунунуң шериг комиссарының улуг дузалакчызы, дарганың оралакчызы;

Двоеглазова Тамара Александровна — Каа-Хем кожуунунуң шериг комиссарының (ППО болгаш шериг албанынче хамаатыларны келдирер организацияны-биле) улуг дузалакчызы, секретарь;

Комиссия кежигүннери:

Буянды Сайзана Алексеевна — Каа-Хем кожуунуң чагыргазының өөредилге эргелели муниципалдыг албан чериниң кижизидилге ажылының талазы-биле методизи — «Юнармия» хөй-ниитиниң шериг-патриотчу шимчээшкенин төлээзи (дугуржулга ёзугаар);

Ооржак Алдынай Семеновна — Каа-Хем кожуунунуң чагыргазының өөредилге эргелелиниң кожунунуң методиктиг кабинетиниң эргелекчизи; (дугуржулга ёзугаар);

Ооржак Марина Чачай-ооловна — «Каа-Хем кожуунунуң төп эмнелге» күрүнениң бюджет кадык камгалал албан чериниң кол эмчизи, шериг албанынче келдирер уjurлуг хамаатыларның эмчи шинчилге ажылының удуртукчу эмчизи (дугуржулга ёзугаар);

Увангур Борис Алдай-оолович — РФ-тиң «Кызыл кожуунунуң» ИХЯ-ның муниципалдыг килдизиниң дугаары 6 полиция салбырының улуг участок шагдаазы (дугуржулга ёзугаар);

Хаврак Чайма Валерьевна — «Каа-Хем кожуунунуң Чонну ажилга хаара тудар төвү» ТР-ниң күрүнениң казеннуг албан чериниң кол специализи (дугуржулга ёзугаар);

«Тыва Республиканың Мөңгүн- Тайга кожуунунуң» келдиришкин комиссиязының составы:

Кол состав:

Салчак Сандро Оргеевич — Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожуунунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы, дарга;

Хомушку Руслан Петрович — Мөңгүн-Тайга болгаш Өвүр кожуннарның шериг комиссары;

Адан-оол Аяс Сергеевич — Мөңгүн-Тайга кожунунуң шериг комиссариадының фельдшери, секретарь;

Комиссияның кежигүннери:

Донгак Кежиктиг Николаевич — инструктор;

Доштуг-оол Юрий Донгаквич — Мугур-Аксы суурнуң дугаары 1 школаның «Юнармия» хөй-ниитиниң шериг-патриотчу шимчээшкенин удуртукчузу (дугуржулга ёзугаар);

Иргит Айгуля Геннадьевна — Мөңгүн-Тайга кожунунуң Өөредилге эргелелиниң эргелекчизи;

Саая Якбараш Олегович — Мөңгүн-Тайга кожунунуң Чонну ажилга хаара тудар төптүң директору

Салчак Саида Ивановна — «Мөңгүн-Тайга кожунунуң төп эмнелге» күрүнениң бюджет кадык камгалал албан чериниң кол эмчизи ооралакчызы, шериг албанынче келдирер уjurлуг хамаатыларның эмчи шинчилге ажылының удуртукчу эмчизи (дугуржулга ёзугаар);

Сат Саян Альбертович — РФ-тиң «Чөөн-Хемчиктин» ИХЯ-ның муниципалдар аразында килдизиниң дугаары 4 полиция пунктузунуң начальниги (Мугур-Аксы суурнуң девискээринде турар) (дугуржулга ёзугаар);

Хомушку Саяна Чамзырыновна — Мөңгүн-Тайга болгаш Өвүр кожуннарның шериг комиссариадының шериг албанынче хамаатыларны белеткээр болгаш келдирер килдистиниң начальнигиниң улуг дузалакчызы, профессионал психологтук шилилге талазы-биле специалист (дугуржулга ёзугаар);

Курлавыр состав:

Одай-оол Аяс Сергеевич — Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожунунуң чагырга даргазының хоойлудурум айтырылганы болгаш кем-херек үүлгедикшиинери

болдурбас талазы-биле оралакчызының хүлээлгелериниң күүседикчизи;

Сурун Шорана Сарыг-ооловна — Мөңгүн-Тайга болгаш Өвүр кожуннарның шериг комиссариадының шериг албанынче хамаатыларны белеткээр болгаш келдирер килдистиниң начальниги;

Салчак Дамырак Дайгыл-ооловна — Мөңгүн-Тайга болгаш Өвүр кожуннарның шериг комиссариадының чажыт кезээниң начальниги, секретарь (дугуржулга ёзугаар);

Комиссия кежигүннери:

Амыртак Оксана Андреевна — Мөңгүн-Тайга кожунунуң Өөредилге эргелелиниң методизи;

Герасимов Антон Юрьевич — инструктор (физ.белеткел талазы-биле);

Ооржак Монгун-кыс Алексеевна — Мөңгүн-Тайга кожунунуң Чонну ажилга хаара тудар төптүң специализи (дугуржулга ёзугаар);

Очур Анай-Хаак Викторовна — «Мөңгүн-Тайга кожунунуң төп эмнелге» күрүнениң бюджет кадык камгалал албан чериниң офтольмолог эмчизи, шериг албанынче келдирер уjurлуг хамаатыларның эмчи шинчилге ажылының удуртукчу эмчизи (дугуржулга ёзугаар);

Салчак Дугар Очуровна — Мөңгүн-Тайга болгаш Өвүр кожуннарның шериг комиссариадының саң-хөө, экономиктиг, социал болгаш пенсия хандырылганының салбырының начальниги (дугуржулга ёзугаар);

Салчак Сайзана Калбак-ооловна — Мугур-Аксы суурнуң дугаары 2 школаның «Юнармия» хөй-ниитиниң шериг-патриотчу шимчээшкенин удуртукчузу (дугуржулга ёзугаар);

Хертек Юрий Игоревич — РФ-тиң ИХЯ-ның муниципалдар аразында килдизиниң дугаары 4 полиция пунктузунуң бурун эргелиг участок шагдаазы (Мугур-Аксы суурнуң девискээринде турар) (дугуржулга ёзугаар);

«Тыва Республиканың «Өвүр кожунунуң» келдиришкин комиссиязының составы:

Кол состав:

Лопсан-Серен Анай-Хаак Ивановна — Тыва Республиканың Өвүр кожунунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы, дарга;

Хомушку Руслан Петрович — Мөңгүн-Тайга болгаш Өвүр кожуннарның шериг комиссары;

Адан-оол Аяс Сергеевич — Мөңгүн-Тайга кожунунуң шериг комиссариадының фельдшери, секретарь;

Комиссия кежигүннери:

Айыжы Айланма Константиновна — Өвүр кожунунуң өөредилге эргелелиниң начальниги (дугуржулга ёзугаар);

Донгак Кежиктиг Николаевич — инструктор;

Куулар Айыраа Оруй-ооловна — Өвүр кожунунуң Чонну ажилга хаара тудар төптүң специализи (дугуржулга ёзугаар);

Монгуш Намзырай Михайлович — РФ-тиң Чөөн-Хемчиктин ИХЯ-ның муниципалдар аразында килдизиниң дугаары 3 полиция пунктузунуң начальниги (Хандагайты суурнуң девискээринде турар);

Монгуш Оксана Шыраповна — «Өвүр кожунунуң төп эмнелге» күрүнениң бюджет кадык камгалал албан чериниң кол эмчизи, шериг албанынче келдирер уjurлуг хамаатыларның эмчи шинчилге ажылының удуртукчу эмчизи (дугуржулга ёзугаар);

Ооржак Айланмаа Санааевна — Хандагайты дугаары 1 ортумаак ниити билиг школазының «Юнармия» хөй-ниитиниң шериг-патриотчу шимчээшкенин удуртукчузу (дугуржулга ёзугаар);

Хомушку Саяна Чымзыраевна — Мөңгүн-Тайга болгаш Өвүр кожуннарның шериг комиссариадының шериг албанынче хамаатыларны белеткээр болгаш келдирер килдистиниң начальнигиниң улуг дузалакчызы, профессионал психологтук шилилге талазы-биле специалист (дугуржулга ёзугаар);

Курлавыр состав:

Хирбээ Алдынай Дадар-ооловна — Тыва Республиканың Өвүр кожунунуң чагырга даргазының хоойлудурум айтырылганы болгаш кем-херек үүлгедикшиинери болдурбас талазы-биле оралакчызы (дугуржулга ёзугаар);

Сурун Шорана Сарыг-ооловна — Мөңгүн-Тайга болгаш Өвүр кожуннарның шериг комиссариадының шериг албанынче хамаатыларны белеткээр болгаш келдирер килдистиниң начальниги;

Салчак Дамырак Дайгыл-ооловна — Мөңгүн-Тайга болгаш Өвүр кожуннарның шериг комиссариадының чажыт кезээниң начальниги, секретарь (дугуржулга ёзугаар);

Комиссияның кежигүннери:

Герасимов Антон Юрьевич — инструктор (физ.белеткел талазы-биле);

Монгуш Буян Эрес-оолович — Өвүр кожунунуң Өөредилге эргелелиниң методизи (дугуржулга ёзугаар);

Монгуш Георгий Шугдер-оолович — «Өвүр кожунунуң төп эмнелге» күрүнениң бюджет кадык камгалал албан чериниң эмчизи, шериг албанынче келдирер уjurлуг хамаатыларның эмчи шинчилге ажылының удуртукчу эмчизи (дугуржулга ёзугаар);

Монгуш Кежик Анатольевич — РФ-тиң Чөөн-Хемчиктин ИХЯ-ның муниципалдар аразында килдизиниң дугаары 3 полиция пунктузунуң бурун эргелиг участок шагдаазы (Хандагайты суурнуң девискээринде турар);

Монгуш Лариса Михайловна — Солчур ортумаак ниити билиг школазының «Юнармия» хөй-ниитиниң шериг-патриотчу шимчээшкенин удуртукчузу (дугуржулга ёзугаар);

Саая Алдынай Шагжыевна — Өвүр кожунунуң Чонну ажилга хаара тудар төптүң специализи (дугуржулга ёзугаар);

Салчак Дугар Очуровна — Мөңгүн-Тайга болгаш Өвүр кожуннарның шериг комиссариадының саң-хөө, экономиктиг, социал болгаш пенсия хандырылганының салбырының начальниги (дугуржулга ёзугаар);

«Тыва Республиканың Би-Хем кожуунунуң» келдиришкин комиссиязының составы:

Кол состав:

Монгуш Кудер Кеңденович — Би-Хем кожуунунуң чагырга даргазы, дарга;

Соболев Юрий Анатольевич — Би-Хем кожуунунуң шериг комиссары, дарганың оралакчызы;

Кожухова Людмила Викторовна — Би-Хем кожуунунуң шериг комиссариадының фельдшери, келдиришкин комиссиязының секретары;

Комиссияның кежигүннери:

Герасимов Антон Юрьевич — инструктор (физ.белеткел талазы-биле);

Доронина Зинаида Николаевна — «Би-Хем кожуунунуң төп эмнелге» күрүнениң бюджет кадык камгалал албан чериниң кол эмчизиниң оралакчызы, шериг-эмчи комиссиязының төлээзи;

Жирнов Иван Владимирович — РФ-тиң «Кызыл кожуунда» ИХЯ-ның Полицияның участок төлээлериниң болгаш Назы четпээннер ажил-херектериниң талазы-биле капитан;

Маады Чаян Александрович — өөредилге килдизиниң эргелекчизи;

Ондар Мира Тадар-ооловна — Чонну ажилга хаара тудар төптүң директору (альтернативтиг хамааты албанынча хамааржыр айтырылганы кезээнге);

Попцев Александр Иванович — Туран станицазының баштыңы;

Курлавыр состав:

Кожеников Сергей Олегович — Би-Хем кожуунунуң ЕДДС начальниги, дарга;

Галушин Илья Александрович — Би-Хем кожуунунуң шериг комиссарының (ППО болгаш шериг албанынче хамаатыларны келдирер организацияны-биле) улуг дузалакчызы, дарганың оралакчызы;

Балагашева Нина Григорьевна — «Би-Хем кожуунунуң төп эмнелге» күрүнениң бюджет кадык камгалал албан чериниң кадрлар килдизиниң эргелекчизи, секретарь;

Комиссияның кежигүннери:

Воробьев Сергей Владимирович — Туран станицазының баштыңы;

Донгак Кежиктиг Николаевич — инструктор;

Куулар Адыгжы Викторович — «Би-Хем кожуунунуң төп эмнелге» күрүнениң бюджет кадык камгалал албан чериниң кол эмчизи;

Маады Чаян Александрович — өөредилге килдизиниң методизи;

Ондар Азиата Александровна — Чонну ажилга хаара тудар төптүң кол специализи;

Петров Роман Сергеевич — РФ-тиң Кызыл кожунунуң ИХЯ-ның муниципалдар аразында килдизиниң дугаары 7 полиция пунктузунуң начальнигиниң түр када хүлээлгелериниң күүседикчизи (дугуржулга ёзугаар);

«Тыва Республиканың Таңды кожунунуң» келдиришкин комиссиязының составы:

Кол состав:

Монгуш Алик Кертик-оолович — Тыва Республиканың Таңды кожунунуң чагырга даргазы, дарга (дугуржулга ёзугаар);

Саая Аян Хирлиг-оолович — Таңды болгаш Чеди-Хөл кожуннарның шериг комиссары, дарганың оралакчызы;

Оюн Саяна Михайловна — ТР-ниң Таңды болгаш Чеди-Хөл кожуннарда шериг комиссариадының Шериг-эмнелге экспертиза төвүнүн фельдшери, секретарь;

Комиссия кежигүннери:

Монгуш Буян Григорьевич — РФ-тиң «Таңды кожунда» ИХЯ-ның муниципалдар аразында килдизиниң начальниги;

Нурзат Урана Монгушевна — «Таңды кожунунуң Чонну ажилга хаара тудар төвү» күрүнениң казеннуг албан чериниң директору;

Сат Чойганмаа Вячеславовна — келдирилге комиссиязының эмчизи, «Таңды кожунунуң төп эмнелге» күрүнениң бюджет кадык камгалал албан чериниң терапевт эмчизи;

Сыргашева Чодураа Тадар-ооловна — Таңды кожун чагыргазының Өөредилге эргелели күрүнениң казеннуг албан чериниң начальниги;

Курлавыр состав:

Базыр Валерий Николаевич — Таңды кожунунуң чагырга даргазының кем-херек үүлгедикшиинерин болдурбас талазы-биле оралакчызы, дарга;

Ондар Виктория Валерьевна — Таңды кожунунуң шериг комиссарының (ППО болгаш шериг албанынче хамаатыларны келдирер организацияны-биле) улуг дузалакчызы, дарганың оралакчызы;

Елисеева Евгения Владимировна — Таңды болгаш Чеди-Хөл кожуннарның шериг комиссариадының улуг дузалакчызы, секретарь;

Комиссияның кежигүннери:

Ооржак Чечек-оол Токус-оолович — РФ-тиң Таңды кожунда ИХЯ-ның муниципалдар аразында килдизиниң начальнигиниң хөй-ниитиниң чурумун камгалаар талазы-биле оралакчызы;

Ооржак Эмма Александровна — «Таңды кожунунуң Чонну ажилга хаара тудар төвү» күрүнениң казеннуг албан чериниң кол специализи;

Токус-оол Сайлык Хурал-ооловна — Таңды кожун чагыргазының Өөредилге эргелели күрүнениң казеннуг албан чериниң улуг методизи;

Шойдак Шенне Вячеславовна — Келдирилге комиссиязының эмчизи, «Таңды кожунунуң төп эмнелге» күрүнениң бюджет кадык камгалал албан чериниң невропатолог эмчизи;

«Тыва Республиканың Чеди-Хөл кожунунуң» келдиришкин комиссиязының составы:

Кол состав:

Дазырбан Чимит Васильевич — Тыва Республиканың Чеди-Хөл кожунунуң чагырга даргазы, дарга (дугуржулга ёзугаар);

Саая Аян Хирлиг-оолович – Таңды болгаш Чеди-Хөл кожууннарның шериг комиссары, дарганың оралакчызы;
Оюн Саяна Михайловна – ТР-нің Таңды болгаш Чеди-Хөл кожууннарда шериг комиссариадының Шериг-эмнелге экспертиза төвүнүн фельдшери, секретарь;

Комиссияның кезигүүнери:

Балзанай Айдыс Доржуевич – РФ-тиң Таңды кожуунун ИХЯ-ның муниципалдар аразында килдизиниң дугаары 12 полиция пунктузунун начальнигиниң түр када хүлээлгелериниң күүседикчизи;

Кужугет Чинчи Доржуевич – ТР-нің «Чеди-Хөл кожуунда Чонну ажилга хаара тудар төвү» күрүнениң казеннуг албан чериниң директору;

Оюн Сайлана Константиновна – Келдирилге комиссиязының эмчизи, «Чеди-Хөл кожуунун төп эмнелге» күрүнениң бюджет кадык камгалал албан чериниң фтизиатр эмчизи;

Сазан-оол Алексей Викторович – «Чеди-Хөл кожуун» чагыргазының Өөредилге эргелели күрүнениң казеннуг албан чериниң начальниги;

Курлавыр состав:

Монгуш Олчей Дээрбекович – «Чеди-Хөл кожуун» чагырга даргазының кем-херек болдурбас талазы-биле оралакчызы;

Ондар Виктория Валерьевна – Таңды кожуунун шериг комиссарының (ППО болгаш шериг албанынче хамаатыларны келдирер организацияны-биле) улуг дузалакчызы, дарганың оралакчызы;

Елисеева Евгения Владимировна – Таңды болгаш Чеди-Хөл кожууннарның шериг комиссариадының улуг дузалакчызы, секретарь;

Комиссияның кезигүүнери:

Бадарчи Байлак Донгаковна – ТР-нің «Чеди-Хөл кожуунда Чонну ажилга хаара тудар төвү» күрүнениң казеннуг албан чериниң специалисти;

Балажык Джамиля Валерьевна – Чеди-Хөл кожуун чагыргазының Өөредилге эргелели күрүнениң казеннуг албан чериниң специалисти;

Донгак Джанибек Васильевич – РФ-тиң Таңды кожуунун ИХЯ-ның муниципалдар аразында килдизиниң дугаары 12 полиция пунктузунун Полицияның участок төлээлериниң болгаш Назы четпээннер ажил-херектериниң талазы-биле начальниги;

Чимит-оол Саара Сояновна – Келдирилге комиссиязының эмчизи, «Чеди-Хөл кожуунун төп эмнелге» күрүнениң бюджет кадык камгалал албан чериниң невропатолог эмчизи;

«Тыва Республиканың

Тес-Хем кожуунунун» келдиришкин

комиссиязының составы:

Кол состав:

Самдан Толбан Семенович – Тыва Республиканың Тес-Хем кожуунунун чагырга даргазы, дарга (дугуржулга эзугаар);

Хертек Артыс-оол Дадар-оолович – Тес-Хем кожуунун шериг комиссары, дарганың оралакчызы;

Иргит Алена Доржуевича – ТР-нің Тес-Хем кожуунда шериг комиссариадының Шериг-эмнелге экспертиза төвүнүн фельдшери, секретарь;

Комиссияның кезигүүнери:

Кочанай Азияна Байлаковна – ТР-нің «Тес-Хем кожуунда Чонну ажилга хаара тудар төвү» күрүнениң казеннуг албан чериниң төлээзи (альтернативтиг хамааты албанынча хамааржыр айтырыглар кезээнге);

Маадыр-оол Буян Мергенович – «Тес-Хем кожуунун» төп эмнелге» күрүнениң бюджет кадык камгалал албан чериниң кол эмчизи, шериг албанынче келдирер уjurлуг хамаатыларның эмчи шинчилге ажылының удуртукчу эмчизи;

Хомушку Людмила Леонидовна – Тес-Хем кожуунун өөредилге эргелелиниң начальниги

Эрендей Айдын Орус-оолович – РФ-тиң Таңды кожуунун ИХЯ-ның муниципалдар аразында килдизиниң дугаары 10 полиция пунктузунун начальниги;

Курлавыр состав:

Каржал Чейнеш Урназиевна – ТР-нің Тес-Хем кожуунун чагырга даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы (дугуржулга эзугаар);

Билчеймаа Ульяна Кечил-оолович – Тес-Хем кожуунун шериг комиссарының (ППО болгаш шериг албанынче хамаатыларны келдирер организацияны-биле) улуг дузалакчызы, дарганың оралакчызы;

Даваа Чечек Даш-оолович – «Тес-Хем кожуунун» төп эмнелге» күрүнениң бюджет кадык камгалал албан чериниң эмчи комиссиязының секретары, секретарь;

Комиссияның кезигүүнери:

Доспан Салим Санакчиевич – Тес-Хем кожуун чагыргазының Өөредилге эргелели күрүнениң казеннуг албан чериниң методизи;

Дукар Марьяна Мергеновна – ТР-нің «Тес-Хем кожуунда Чонну ажилга хаара тудар төвү» күрүнениң казеннуг албан чериниң специалисти (альтернативтиг хамааты албанынча хамааржыр айтырыглар кезээнге);

Оюн-Лоозанмаа Мария Бижековна – «Тес-Хем кожуунун» төп эмнелге» күрүнениң бюджет кадык камгалал албан чериниң поликлиниказының эргелекчизи, шериг албанынче келдиртир уjurлуг хамаатыларның эмчи шинчилгезиниң талазы-биле ажилдын удуртукчузу;

Хунай-оол Буян Владимирович – РФ-тиң Таңды кожуунда ИХЯ-ның муниципалдар аразында килдистин дугаары 2 полиция пунктузунун Полицияның участок төлээлериниң болгаш Назы четпээннер ажил-херектериниң килдизиниң начальниги.

«Тыва Республиканың Тожу кожуунунун»

келдиришкин комиссиязының

составы:

Кол состав:

Ондар Буян Сергеевич – Тожу кожуунун чагырга даргазы, дарга;

Сериков Владимир Николаевич – Тожу кожуунун шериг комиссары, дарганың оралакчызы;

Манын-оол Лилия Юрьевна – ТР-нің Тожу кожуунун шериг комиссариадының Шериг-эмнелге экспертиза төвүнүн фельдшери, секретарь;

Комиссияның кезигүүнери:

Довут Оюмаа Малин-оолович – Тожу кожуунун чагыргазының Өөредилге эргелелиниң начальниги;

Дулуш Шораан Эрес-оолович – Тожу кожуунун «Юнармия» шериг-патриотчу шимчээшкенин зоналдыг төвүнүн төлээзи;

Хертек Кудер Сергеевич – РФ-тиң «Кызылдың» ИХЯ-ның муниципалдар аразында килдизиниң дугаары 8 полиция пунктузунун начальнигиниң хүлээлгелериниң күүседикчизи (Тоора-Хем суурнун девискээринде турар) (дугуржулга эзугаар);

Чиргалан Чечена Лундуповна – «Тожу кожуунун» төп эмнелге» күрүнениң бюджет кадык камгалал албан чериниң кол эмчизиниң хүлээлгелериниң күүседикчизи, шериг албанынче келдирер уjurлуг хамаатыларның эмчи шинчилге ажылының удуртукчу эмчизи;

Чондан Мира Федоровна – Тожу кожуунун Чонну ажилга хаара тудар төвү» күрүнениң казеннуг албан чериниң директору;

Курлавыр состав:

Дамбаа Когел Вадимович – Тожу кожуунун чагырга даргазының чуртталга хандырылганын талазы-биле оралакчызы, дарга;

Манакова Екатерина Николаевна – Тожу кожуунун шериг комиссарының (ППО болгаш шериг албанынче хамаатыларны келдирер организацияны-биле) улуг дузалакчызы, дарганың оралакчызы;

Шавлак Вера Петровна – «Тожу кожуунун» төп эмнелге» күрүнениң бюджет кадык камгалал албан чериниң профилактиктиг кабинетиниң фельдшери, секретарь;

Комиссияның кезигүүнери:

Кечилек Айлан Ким-оолович – «Тожу кожуунун» төп эмнелге» күрүнениң бюджет кадык камгалал албан чериниң организас-методиктиг ажил талазы-биле кол эмчиниң оралакчызы;

Монгуш Алдынай Маадыр-оолович – ТР-нің «Тожу кожуунда Чонну ажилга хаара тудар төвү» күрүнениң казеннуг албан чериниң специалисти;

Монгуш Херел Юрьевич – Тоора-Хем суурнун «Юнармия» шериг-патриотчу шимчээшкенин төлээзи

Улаачы Хорагай Валериевна – «Тожу кожуунун» өөредилге эргелелиниң кожуунун методиктиг кабинет эргелекчизи;

Умбаа Артыш Мергенович – РФ-тиң «Кызылдың» ИХЯ-ның муниципалдар аразында килдизиниң дугаары 8 полиция пунктузунун бүрүн эргелиг төлээзи (Тоора-Хем суурнун девискээринде турар)

«Тыва Республиканың

Улуг-Хем кожуунунун» келдиришкин

комиссиязының составы:

Кол состав:

Наважал Радислав Николаевич – Улуг-Хем кожуунун чагырга даргазының хүлээлгелериниң күүседикчизи, дарга; Саая Сылдыс Тимурович – Улуг-Хем кожуунун шериг комиссары, дарганың хүлээлгелериниң күүседикчизи;

Кунгаа Рада Эрес-оолович – ТР-нің Улуг-Хем кожуунун шериг комиссариадының Шериг-эмнелге экспертиза төвүнүн фельдшери, секретарь

Комиссияның кезигүүнери:

Вознюк Александр Анатольевич – «Шагонар» хуторунун баштыгы;

Кулбузек Айгуль Артуровна – Россияның Тыва Республикада Улуг-Хемниң ДОСААФ регионалдыг килдизиниң начальниги (дугуржулга эзугаар);

Куулар Лариса Ывьевна – А.Т. Балган аттыг «Улуг-Хемниң кожууннар аразының эмнелге төвү» күрүнениң бюджет кадык камгалал албан чериниң кол эмчизи;

Ооржак Дозураш Дадар-оолович – Шагаан-Арыг хоорайның дугаары 1 ортумак ниити өөредилге школазының «ЮНАРМИЯ» хөй-ниити шериг-патриотчу шимчээшкенин удуртукчузу;

Сарыг-оол Чойганмаа Кан-оолович – ТР-нің «Улуг-Хем кожуунда Чонну ажилга хаара тудар төвү» күрүнениң казеннуг албан чериниң директору;

Сенди Ольга Борисовна – Улуг-Хем кожуунун өөредилге эргелелиниң начальниги;

Тумат Конгар Конгарович – РФ-тиң «Улуг-Хемде» ИХЯ-ның муниципалдар аразында килдистин начальниги (дугуржулга эзугаар);

Курлавыр состав:

Даржаа Аржаана Николаевна – ТР-нің Улуг-Хем кожуунун чагырга даргазының оралакчызы, дарга (дугуржулга эзугаар);

Соктоев Алексей Константинович – Улуг-Хем кожуунун шериг комиссарының (ППО болгаш шериг албанынче хамаатыларны келдирер организацияны-биле) улуг дузалакчызы, дарганың оралакчызы;

Билдей-оол Любовь Дегежиковна – «Улуг-Хем кожуунун» төп эмнелге» күрүнениң бюджет кадык камгалал албан чериниң фельдшери, секретарь;

Комиссияның кезигүүнери:

Донгак Кечиктиг Николаевич – инструктор;

Калбак Кара-Кат Комбуй-оолович – Улуг-Хем кожуунун өөредилге эргелелиниң күш-культура болгаш ОБЖ немелде өөредилге талазы-биле методизи;

Кыргыс Орлан Каадыр-оолович – Россияның Тыва Республикада Улуг-Хемниң ДОСААФ регионалдыг килдизиниң автомобиль башкараарының бүдүрүлгелиг өөредилгезиниң мастери (дугуржулга эзугаар);

Кыргыс Темир Игоревич – Шагаан-Арыг хоорайның дугаары 2 ортумак ниити өөредилге школазының «ЮНАРМИЯ» хөй-ниити шериг-патриотчу шимчээшкенин удуртукчузу;

Монгуш Надежда Монгушовна – «Улуг-Хемниң кожууннар аразының эмнелге төвү» күрүнениң бюджет кадык камгалал албан чериниң кол эмчизиниң оралакчызы;

Ооржак Анастасия Михайловна – ТР-нің «Улуг-Хем кожуунда Чонну ажилга хаара тудар төвү» күрүнениң казеннуг

албан чериниң АБС специалисти;

Прудников Сергей Викторович – «Шагонарский» хуторунун баштыгының дузалакчызы келдирилге комиссиязының кезигүүнү;

Тулуш Виталий Викторович – РФ-тиң «Улуг-Хемде» ИХЯ-ның муниципалдар аразында килдистин начальнигиниң оралакчызы;

Тюлюш Ия Ивановна – Шагаан-Арыг хоорайның чагыргазының социал болгаш информастыг политика талазы-биле оралакчызы (дугуржулга эзугаар).

«Тыва Республиканың

Чаа-Хөл кожуунунун» келдиришкин

комиссиязының составы:

Кол состав:

Баз-оол Радж Кызыл-оолович – Чаа-Хөл кожуунун чагырга даргазы, дарга (дугуржулга эзугаар);

Саая Сылдыс Тимурович – Улуг-Хем кожуунун шериг комиссарының хүлээлгелериниң күүседикчизи, дарганың оралакчызы;

Кунгаа Рада Эрес-оолович – ТР-нің Улуг-Хем кожуунун шериг комиссариадының Шериг-эмнелге экспертиза төвүнүн фельдшери, секретарь

Комиссияның кезигүүнери:

Апан-оол Валерян Андреевич – РФ-тиң «Улуг-Хемде» ИХЯ-ның муниципалдар аразында килдистин дугаары 5 полицияның төлээзи начальнигиниң оралакчызы;

Дагба-Лама Аюта Алдын-оолович – «Чаа-Хөл кожуунун» төп эмнелгезиниң эмнээшкенин кезээниң талазы-биле кол эмчиниң оралакчызы;

Монгуш Марта Дамзыревна – «Чаа-Хөл кожуунун Чонну ажилга хаара тудар төвүнүн директору»;

Суван Артыш Алдын-оолович – Чаа-Хөл кожуунун өөредилге эргелелиниң начальниги;

Курлавыр состав:

Чулдум Байлак Байыр-оолович – Чаа-Хөл кожуунун чагырга даргазының хоойлу-дүрүм болгаш кем-херек үүлгедишкенин болдурбас талазы-биле оралакчызы, дарга (дугуржулга эзугаар);

Соктоев Алексей Константинович – Улуг-Хем кожуунун шериг комиссарының (ППО болгаш шериг албанынче хамаатыларны келдирер организацияны-биле) улуг дузалакчызы, дарганың оралакчызы;

Межекей Саяна Владимировна – «Чаа-Хөл кожуунун» төп эмнелге» күрүнениң бюджет кадык камгалал албан чериниң фельдшери, секретарь;

Комиссияның кезигүүнери:

Дамба Оксана Манаковна – Чаа-Хөл кожуунун өөредилге килдизиниң инспектору;

Ламажык Чаяан Амырзаевич – Чаа-Хөл кожуунун төп эмнелгезиниң кол эмчизи;

Сарыг-Лама Назын Олзей-оолович – РФ-тиң «Улуг-Хемниң» ИХЯ-ның дугаары 5 муниципалдар аразында килдизиниң төлээзи;

Тюлюш Рогнета Вячеславовна – Чаа-Хөл кожуунун Чонну ажилга хаара тудар төвүнүн специалисти.

«Тыва Республиканың Эрзин кожуунунун»

келдиришкин комиссиязының составы:

Кол состав:

Чигжит Орлан Эрес-оолович – Эрзин кожуунун чагырга даргазы, дарга;

Калаа Артыш Артурович – Эрзин кожуунун шериг комиссарының хүлээлгелериниң түр када күүседикчизи, дарганың оралакчызы;

Допчут Руслана Сосурбарымовна – ТР-нің Эрзин кожуунун шериг комиссариадының Шериг-эмнелге экспертиза төвүнүн фельдшери, секретарь

Комиссияның кезигүүнери:

Баткар Аржаана Анатольевна – Эрзин кожуунун өөредилге эргелелиниң начальниги;

Дагжы Нина Чоодуевна – Эрзин кожуунун Чонну ажилга хаара тудар төвүнүн директору.

Нурсат Александр Сергеевич – РФ-тиң «Таңдының» ИХЯ-ның муниципалдар аразында килдизиниң дугаары 11 полиция пунктузунун начальниги;

Сарыглар Айдын Шолбанович – «Юнармия» хөй-ниитиниң шериг-патриотчу шимчээшкенин төлээзи;

Чулдум Омак Оолаковна – «Эрзин кожуунун» төп эмнелге» күрүнениң бюджет кадык камгалал албан чериниң терапевт эмчизи;

Курлавыр состав:

Кыныраа Байырмаа Геннадьевна – Эрзин кожуунун чагырга даргазының айыл чок чорук, кем-херек үүлгедишкенин болдурбазы-биле болгаш юриктиг айтырыглар талазы-биле оралакчызы, дарга (дугуржулга эзугаар);

Манчыы Аяна Кур-Базыровна – Эрзин кожуунун шериг комиссариадының чонну болгаш транспорт курлавырының учет болгаш четчелээшкени талазы-биле шериг комиссарының улуг дузалакчызы, дарганың оралакчызы;

Чамдал Чодураа Сергеевна – «Эрзин кожуунун» төп эмнелге» күрүнениң бюджет кадык камгалал албан чериниң окуисти эмчизи, секретарь;

Комиссияның кезигүүнери:

Апан-оол Андриян Валерьевич – РФ-тиң «Таңдының» ИХЯ-ның муниципалдар аразында килдизиниң №11 полиция пунктузунун кеземче херээ истээр килдистин улуг опер төлээзи;

Батпаа Севил Вячеславовна – «Юнармия» хөй-ниитиниң шериг-патриотчу шимчээшкенин төлээзи;

Кур Байыр-кыс Александровна – Эрзин кожуунун Чонну ажилга хаара тудар төптүн специалисти;

Оюн Оюмаа Артуровна – «Эрзин кожуунун» төп эмнелге» күрүнениң бюджет кадык камгалал албан чериниң терапевт эмчизи;

Серээдар Лиана Валерьевна – Эрзин кожуун чагыргазының өөредилге эргелелиниң методизи.

С.И.Вайнштейннің 95 харлаанынга

КАЙГАМЧЫКТЫГ, ТЫВЫЗЫКСЫГ ТЫВА

Севьян Израилевич Вайнштейн (1926-2008) – этнограф, археолог, мурнуу чүктүн чоннарынның, түрк чоннарынның бурунгу төөгүзүн шинчилээн эртемден. Назынының хөй кезин Тываның бурунгу төөгүзүн шинчилээринге тураскааткан. Төөгү айтырыгларының, Тываның этнографиязының, археологиязының база Евразияның көшкүн чоннарынның төөгүзүнүн болгаш культуразының Россияда эң-не билдингир эртем ажилдакчызы.

С.И. Вайнштейн Москва хоорайга эртем-билигил башкыларның өг-бүлезинге 1926 чылдың апрель 12-де төрүттүнген. Ол Москваның Күрүне университетинин төөгү факультетинин этнография салбырын 1950 чылда дооскаш, Тываже ажилдап келген. Оон бээр-ле ол Тываның бурунгу төөгүзүн, культуразын, чонунуң дугайында үзүктел чок шинчилеп, хөй-хөй монографияларны, эртем ажилдарын үндүрген.

Студент чылдарында-ла ооң баштайгы эртем-шинчилеп ажилдары парлаттынып үнген, 1948-1949 чылдарда шинчилеп экспедициязынга Подкаменная Тунгуска хемниң чурттакчылары кеттер деп бичии бөлүк чоннары шинчилеп бижээн. Ол үеде ол чоннуң амыдыралы дыка берге байдалда турар болгаш саны дүргени-биле эвээжеп турганын көргөш, С.И. Вайнштейн бодунуң хамааты хүлээлгезин күүседип, улуг ажилды кылып, кеттер деп чоннуң амыдыралын экижидеринге улуг үлүг-хуузу кирип, чурттуң баштаар черинче, Г.М. Маленковче чагааны бижээн. Чагааның илеткелин хыналда бадыйтаан соонда, кет чоннуң амыдыралының социал байдалын экижидер хемчеглер алдынган. Ол чон Мурнуу Сибирьниң кезек аймактарындан, ылаңгыя Тываның чөөн чүктүң арга-арыг чурттакчыларындан укталган. С.И. Вайнштейнниң Тываже кээп ажилдаарынга ол чонну шинчилээни база бир идигни берген.

Севьян Израилевич этнографтыг, археологтуг эртем ажилдарын чорудуп, дыка хөй бурунгу тураскаалдарны – Енисей ыйгылаажында чер кырының бир дугаар чурттакчы кижилеринин чурттап чораан черлеринден эгелээш, ортаагы вектерниң ширээ-хоорайларынга чедир шинчилээн.

Хөй чылдарның дургузунда шинчилээн этнографтыг база археологтуг экспедиция ажилдарында даянып, тыва чоннуң үндезин-төөгүзүнүн, укталган угунуң, культуразының дугайында хөй-хөй монографияларны (чаңгыс тема дугайында эртем ажылы) бижээн.

1950-1954 чылдарда Тыва областың чурт-шинчилеп музейинге директорлап, улуг эртем ажилдакчызы болуп ажилдаан. 1954-1959 чылдарда Тываның дыл, литература болгаш төөгү шинчилеп институтунуң улуг эртем ажилдакчызы кылдыр ажилдап чораан. 1956 чылда Этнография институтунга «Тувинцы Тоджи» деп темага диссертацияны бижээш, төөгү эртемнеринин кандидаты деп эртем ажылын камгалап алган.

С.И. Вайнштейн Тываның девискээринге хөй-хөй археологтуг шинчилээшкннерге киришкен. Тожунуң бурун тураскаалдарын 1951 чылда, Мурнуу-Чөөн Тываның төөгүзүн 1952 чылда шинчилээн, Бии-Хем кожуунуң Уюк хемниң шынаазынга 1953 чылда хүлөр вектиң тураскаалдарын ажиткан экспедицияны удуртуп турган. Скиф үезинин башкыларын Барыын Тываның Казылган дааның чанында, Алаш хемниң ажык ховузуна шинчилеп каскан. Түңнелинде, казылган культуразын аңгылап тускайлаан. Хемчик хемниң девискээринге С.И. Вайнштейнниң удурткан экспедициязы Тывага бир дугаар Ийме деп даш вектиң бирги чартыының бурунгу турлаан ажиткан. Оон ыңай Тере-Хөлдүн ортузунда турар бурунгу уйгур ширээ Пор-Бажыны 1957 чылда казып, шинчилээн.

С.И. Вайнштейн Тываның чурт-шинчилеп музейинге тыва уран чүүлдүн коллекцияларын, чонар-даштан, серпентиниттен, ыяштан, сөөктен чазаан ажилдарны, дарганнарның кылган ажилдарының янзы-бүрү хевирлерин, төп тываның болгаш Тожу чонунуң идик-хептерин чыып дужааган.

Тываның бүгү кожууннарынче үнүп тургаш, музейниң баштайгы экспонаттарын барык эгезинден эгелеп чыып

эгелээн. 1951 чылда бир-ле дугаар Тожуга Бальчибой Найдун-оол, Кысыгбай Доржу база Ака Кочага сугларга үдеттирип чорааш, аъттыг тайганың кадыр берге оруун эртип чорааннар. Тыва музейде С.И. Вайнштейнниң чыгган янзы-бүрү хөй экспонаттарының аразында тожу чонунуң тос чадырын демдеглезе чугула. 1950 ажыг чылдардан эгелээш, Тываның кайгамчыктыг чараш булуңу Тожунуң чурттакчыларының амыдыралын көргүзүп турар булуңда тос чадыр, ивижилерниң амыдыралы, дериг-херекселдери, ам бо хүнде «Тайга» деп экспозициялыг залда делгеттинген. Ол шагдан тура бо хүннерге чедир музейниң аалчыларының, аныяк-ескенниң сонугралын хаара тудуп, каастап турар бир онзагай чараш делгелгелерниң бирээзи.

С.И. Вайнштейн 1959 чылдан 2008 чылга чедир Этнография институтунга ажилдап чораан. Тываны, Иркутск облазын, Даг-Алтайны, Моолду шинчилээр ажилдарны чоруткан. 1957-1966 чылдарда Л.П. Потаповтуң удуртуп турганы Тываның бөлүк археологтуг-этнографтыг экспедициязын баштаан. 1959-1960, 1962-1963 чылдарда барыын Тывада гуннар болгаш сарматтар үезинге хамааржыр улуг базырык Көк-Эл тураскаалын казып шинчилээр экспедицияны ажилдарын удуртуп турган.

1963 чылда Тыва комплекстиг экспедицияны катап тургузуп, Пор-Бажың ширээзинин бузундуларын тыпкан. Ол тураскаалдың дугайында, ооң үезин, тудуунуң байдалын кончуг делгереңгей бижээн. 1969 чылда «Тыва чоннуң үндезин болгаш төөгүлүг этнографиязы» деп ажилды бижээш, төөгү эртемниң доктору деп эртем ажылын камгалап алган.

С.И. Вайнштейн Тываның этнографиязының, археологиязының сайзыралына улуг рольду ойнаан. Көшкүн амыдыралдың, хамнаашкынның, иви ажил-ижиниң дугайында ажилдарны шинчилеп бижип, улуг үлүг-хуузу кириген. Ол 10 ажыг монографияларның болгаш 300 ажыг эртем ажилдарының автору. 1961 чылда үнген «Тувинцы-тоджинцы», 1964 чылда үнген «Тувинское шаманство», 1969 чылда үнген «История народного искусства Тувы», 1971 чылда үнген «Историческая этнография тувинцев», 1991 чылда үнген «Историческая этнография тувинцев», 2009 чылда үнген «Загадочная Тува» деп номнарның автору. Он ажыг кандидат, доктор эртемденнерниң удуртукчу башкызы. Оларның аразында тыва, бурят эртемденнер база бар.

Тыва дугайында лекцияларын хөй-хөй чурттарга номчуп, даштыкы чурттарга – Францияга, Германияга, Италияга, Швецияга, Финляндияга, АКШ-га, Японияга конгресстерге киржип чораан. Тыва чоннуң болгаш Евразияның көшкүн чоннарынның хөй вектер дургузунда культуразының дугайында делгелгелерни, делегейниң хөй-хөй чурттарына көргүзүп, удуртуп чораан.

С.И. Вайнштейн Россия Федерациязының эртемниң алдарлыг ажилдакчызы (2000), Тыва АССР-нин эртемниң алдарлыг ажилдакчызы (1967), Россияның эртемнер академиязының Н.Н. Миклухо-Маклай аттыг премиязының лауреады (2008) болгаш оон-даа өске аттарның эдилекчизи.

Шолбана МОНГУШ,
Тываның Национал музейинин
эртем ажилдакчызы.

Санал-онал

СҮТ-ХӨЛДҮН АЛДАРЛЫГ МӨГЕЛЕРИ

Ачамның кады төрээн дуңмазы Серемаа Дарыймаа уруунуң ажы-төлүнүн адазы ТАР-ның тулган мөгези Көргү-Сундуй – ачамның улуг күдээзи. Ол улуг, шыырак мага-боттуг, сөөкүр, 140 кил деңзиги, бир серге ээдин чааскаан чипкеш, бир паш шайны ижипкеш, чоруй баар, ону багай аът угбас дээрзин авам меңээ чугаалап берген.

Ачам, авамның боттарының күдээлери база-ла ТАР-ның мөгелери чорааннар. Мартаажык Бачыкай огу Ооржак 1944 чылда Тыва Арат Республиканың 23 чыл болган оюнга хүрешкеш, шүүлген. База Тыва Автономнуг областың «Тулган мөгези» деп аттың эдилекчизи. А Бегзи Белекович Монгуш – ТАР-ның мөгези. Хүрештерге күштүглерни тиилеп, шүглүп, үжүүрлежип чораан.

Ынчан бөдүүн үе. Ак-Даш деп бичии суурга Мартаа мөге, Бегзи мөге авам, ачамның кидис өөнге күдээлеп чедип келгеннер. Мен ынчан эге класска өөренип турдум. Өөрөнгөш келиримге, өөвүс чанында хөй-ле киж чылган, кайгап-даа. Ол ийи

мөге күдээлери хүрешке бирээзи шүүлгеш, өскези үжүүрлөшкөш, шаңналга патефоннар (ырлаар хааржактар) алган. Патефонга улуг кара пластинка салыптарга, «Дөгээ баары» деп ырыны ынчан дыңнаан мен.

Олырыларны хөй чон дыңнаан, мөгелерге байыр чедирген, аажок хөглөп шайлаан турлар. Ачам хөөкүй ийи күдээзиниң чедишкннеринге амырап, девип-даа турар чүве ийин. Ачам улуг калчан кара иртти дөгөргөш, чону-биле байырлаанын сактыр-дыр мен. Ынчан ол ийи күдээ мөгелерниң тулган дээн аныяк үези турган.

Сергей Ынаажыковичиниң мөгелер дугайында номун номчаан мен. Ында мээң честелеримниң аттары бар, а чуруктары чок болган.

Мартаажык Бачыкай огу Ооржактың чуруун уруундан айтырып алдым. Чурукта 1945 чылда Тыва Автономнуг областың «Тулган мөгези» деп ат ап турар үези. Арткан ийи мөге честелерим Мартаа биле Бегзиниң чуруун тып-каш, Ынаажыковичиге чедирерин аазадым.

Чер-чуртун алдаржыдып чораан мөгелеривиске, боттары чок-даа болза, алдарлыг аттардан тыпсыры чугула деп бодалдым мен. Семис-оол Сарыгларга – Күчүтен, Сүүр-оол Ондарга – Амырга, Дапылга – Чаан, Көргү-Сундуйга – Чаан, Бачыкай огу Мартаага – Чаан, Белек огу Бегзиге – Чаан. ТАР-ның 100 чыл болур оюнга бо аттарны дөргүл-төрелинге тыпсып, мөгелерниң төөгүзүн өөренип көрүп, дилеп, тып алгаш, чогудар дээрзинге бүзүрөп артым.

Мартаа биле Бегзи мөгелерниң соон салгаан, өзүп оор аныяк мөгелер көстүп келдилер. Мартаа Бачыкайның улуг уруу Нина Мартааның уруу Азианың огу Айрат Ооржак 7-ги классчы, бодунуң килинге шүглүп, үжүүрлежип, чараш хурежип чоруур. Белек огу Бегзиниң соон салгаан мөге бешки уруу Чечен Бегзиниң ийиги огу Айдаш база мөге болган. Белек огу Бегзиниң Сүт-Хөлдө төрөл дуңмаларының оолдары алдарлыг мөгелер ол-ла болгай – Амир Өлзей-оол, Эрес Кара-Сал, Андрей Хертек. Бо оолдарның авалары, ачалары Бегзиниң ада төрөлдери-дир.

Чылбак МОНГУШ,
күш-ажылдың хоочуну.

КАНЧАЛЗЫВЫССА ЭКИЛ?

Мен 2-3 чыл бурунгаар уругларым айы-биле Кызыл хоорайда Таёжная кудумчузунда чурттап турар мен. Бистиң бажыңнарывыс чанында та каш чыл туруп келген чүве, улуг бок бар.

Арыглап аштаар талазы-биле дуза дилеп каяа баар болзумза экил, ооң ужурун эки билбес кижидир мен. Ол бок төп каан черни аштап арыглааш, уруглар ойнаар шөл-даа кылган болза кандыг ирги? Хөөредип чугаалаар болза, каът бажың-биле деңнежир деп барды. Хүн келген тудум, улаштыр өзүп-ле турар. Солун дамчыштыр бистиң бо айтырывыс шиитпирлээринге дузаалжып көөрүн диледивис.

Чурттакчыларның дилээ-биле,

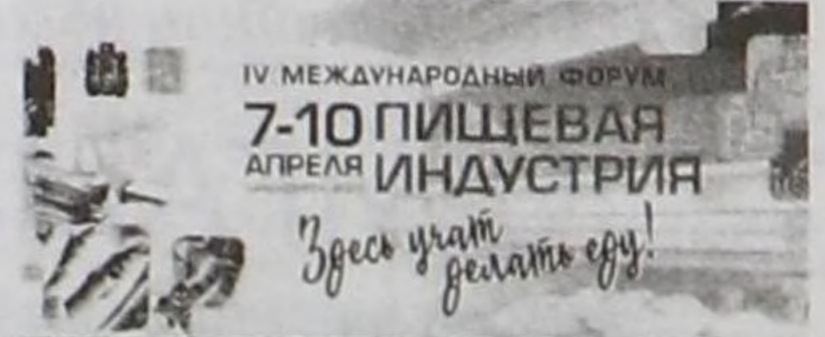
Тамара МАРТАА.

Айлаң ДАРЖАА

Көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем адырында

БИСТИИ АМДАННЫГ-ЛА

Апрель 7-ден 10-га чедир Красноярск хоорайга IV Аъш-чем болбаазырадыр үлетпүрнүн ажил-дакчыларының делегей чергелиг шуулганы болуп эрткен.

Аңаа бистиң республиканың төлээлери ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем яамызындан консультант Любовь Ооржаковна Бавуу-Скюрюнуң удуртулгазы-биле чедиишкинниг киришкеш келген. Ол кымнарыл дээрге, Тываның фермер бизнестиниң болгаш көдээ ажил-агый кооперативтериниң хөгжүлдээзиниң фондузундан С.Сат, Тес-Хем кожуун чагыргазының көдээ ажил-агый эргелелинден зоотехник Ч. Хангай, Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының көдээ ажил-агый эргелелиниң начальниги А. Ооржак, Сүт-Хөл кожуун чагыргазында К. Монгуш, Танды кожуун чагыргазының көдээ ажил-агый эргелелиниң начальниги Ш.Ондар, хуу сайгарлыкчылар: А. Ооржак, О.Ширин, А. Чулдум, М. Кочаа. Бистиң корреспондентивис шуулганың киржикчилери-биле ужуражып, олардан көргөн-билген чүүлдери-биле үлежирин дилээн.

Майя Шанмаковна КОЧАА, «Туран» КХБК-ның технологу: Мен сүт болбаазырадыр ажилдап турар болганымда, ында бүдүрүкчүлөрниң быштаан, творогун амзап көрүп, бистии-биле деңнеп көрүп турдум. Бистиң творогунус амдан талазы-биле эки дээрзин ол черниң

бүдүрүкчүлери-даа хүлээп ап көрүп турду, мен бодум-даа шынзыктым. А быштак бүдүрүлгези бисте аскап турарының чылдагааны — ында сүт саалдазының деңгели дыка улуг. 7 муң баш саап турар бүдүрүкчү биле 10 баш инек саап турар бүдүрүкчүнү канчап деңнээр?! Бис мочарела дээр быштакты бүдүрүп тургаш, сүт эвээжээрге, соксаткан бис. Ам чайын сүт саалдазы экижириге, база ийи дугаар быштактың бүдүрүлгезин шингээдир деп планнап алган бис.

Аяс Николаевич ЧУЛЬДУМ, Танды кожуундан хуу сайгарлыкчы: Шуул-

ганга мастер-класстар, делгелгелер онза-ла чорду. Ынчалза-даа мен ажилымга дуржулга алыры-биле, ийи ферма ажил-агыйларже чораанывыс аажок сонуурга-дым. Бир дугаарында Творогово деп суур-да Емельяновка деп ферманың ажил-ижин көрдүвүс. Ында 86 кижии ажилдап турар. Ажил-агый чаңчылчаан хевирде тургустунган чоруп турар мурнакчы бүдүрүлге. Ынчалза-даа ийи дугаар четкен черивис «Сибирь» агрокомплексте 7 муң баш бода малды ажаап, саап, ооң продукциязын болбаазырадырынга 23-ле кижии хаара туттунуп ажилдап турарын көргөш, ма-

гададым. Бо төлөвилелче 2,5 млрд рубль инвестиция кылдыр кирген болгаш ажил-агый бүрүнү-биле автомат-чыткан. Ол дээрже «Семенишна» деп марка-биле үнүп турар сүт продукцияларының бүдүрүкчүлери ол. 7-8 аңгы фермаларны каттыштырып турар улуг бүдүрүлге. Бо

Аяс Чулдум агрокомплекс «Сибирьде».

бүдүрүлгедэ сүт саалдазы бир хүнде 13 тонна болуп турар дээрзин чугаалаарым-га билдингир боор.

Мен бодум хуумда мал чеми белет-кээр талазы-биле ажилдап чоруур болгаш, ажил-агыйымны улаштыр алгыдып, сүт болбаазырадырын шингээдир алыр күзелдиг мен. Ынчангаш ол бүгүнү дыка сонуургап көрдүм.

Эт болбаазырадыр база сүт болбаазырадыр адыр, ногаа бүдүрүлгезиниң адыры, хлеб болгаш булочка быжыраар адыр, «төгерики столдар», мөөрейлер дээш шуулганың ажил-чорудулгазының программазы аажок чымыштыг болгаш солун эрткенин киржикчилер чугаалап турду.

Сукпак суурдан манчы бүдүрүп турар сайгарлыкчы бо делегей чергелиг шуулганга манчы кылыр талазы-биле мөөрейге 3 дугаар черни элээн дээрзин база билдим. Ынчангаш солунуң дараазында дугаарынга ол бүдүрүлгедугайында бижиirimни азап, көдээ ажил-агый шуулганының киржикчилеринге бо улуг хемчег соонда сагыш-сеткили көдүрлүүшкүнүг ажилдаарын күзеп арым. Чаа-чаа чедиишкиннерже, аъш-чем бүдүрүкчүлери. Аъш-чемиңер сүүзүнү чонунарны өөртүр-ле болзунам!

Тыва эт, тыва манчы, тыва быштак амданныг-ла! Бөгүн бүдүрүкчүнүң бодундан тыва творог амданныг дээрзин база билдим.

Бо чылын март 15-те бир дугаар кижини саргы ызырган таварылга бүрүткеттинген. Ниитизи-биле март айның дургузунда үш кижини саргы ызырган болуп турар. Кызыл кожуунуң девискээри база саргы айылының талазы-биле нарын кожууннарга хамааржыр.

Саргыдан камгаланырының аргаларының дугайында Кижиниң чаагай чоруун болгаш херек-лекчилерниң эргелерин камгалаар федералдыг эргелелдин эпидемиология килдизиниң даргазы Аляна Девин-ооловна Дажикай тайылбырны берген.

— Аляна Девин-ооловна, лабораторияга шинчилээр-биле саргыларны кандыг арга-биле эккеп турарыл, эмчилер ону тудуп турар бе?

— Саргыларны шинчилээр-биле тускай үнүүшкүнү организастан, чыып эккепгеш, шинчилел ажилын чорудуп турар. Оон аңгыда, чон база идик-хевинге чораан, азы ызырткан саргызын эккеп турар. Ол кончук шын болгаш чүгле бистиң ажилывыска дузалыг болуп турары ол эвес, а боттарының кадыына хамаарыштыр шын түнелдерни үндүргөш, хемчеглерни алырынга база чугула.

Саргыны тып алгаш, ону чуура базап болбас, хораннанып болур. Ону бир банкага суккаш, аксын дуглааш, биске гигиена болгаш эпидемиология төвүңгө эккеп дужаар.

Мурнуку чылдарда саргылар амгызы ышкаш хей турбаан деп турар. Ол барымдаалыг, чүге дээрже совет эрге-чагырга үезинде хову-шөлдер, арга-арыглар, тайга-сыннар дивейн дургаар вертолет-биле хораннап турган. Ынчан саргылар, шынап-ла, узуткаттынып турган. Амгы рынок экономиказының үезинде акша-төгерики камнап, хораннаар девискээрлерниң шөлүн эвээжедип турар. Чер-девискээрлерни кезектеп хораннаарга, саргылар дезип, көжүп турар болгаш ниити саны шоолуг эвээжес. Кижиниң чаагай чоруун болгаш херек-лекчилерниң эргелерин камгалаар федералдыг эргелел тус черлерниң бот-башкарылга органның, чайгы лагерлерни харылап турар организацияларның, сесерликтерниң удуртукчуларын болгаш өске-даа харысалгалыг ажилдакчыларның мурнунга акарицидтиг, азы нарын болгаш саргыларны узуткаарынче угланган комплекстиг хемчеглерни чорудар дугайында негелдени тургузуп турар. Чыл келген тудум хораннаашкын чорудар девискээрлерниң хемчээлин бичиилдеп-даа болза улгаттырары чоннуң айыыл чок чоруу дээш демиселдин бир чугула кезии апар ужурулуг.

— Хоорай-суурлар девискээринге саргыга ызыртыр чоруктар база эвээш эвес болуп турарын санчурагайлар көргүзүп турар-дыр, бо талазы-биле

САРГЫ АЙЫЛЫ: КИЧЭЭҢГЕЙЛИГ БОЛУҢАР!

чүнү тайылбырлап болурул?

— Акарицид хораннаашкынын хоорай-суурлар девискээринге база чорудары артык эвес дээрзин ук саннар көргүзүп турар. Бо чылын бүрүткеттинген үш таварылганың үжээлдерин хоорай суурлар девискээринге болганы анаа эвес. Часкы үеде кудумчуларда бокту, эрткен чылгы кургаг сиген артыын аштап, арылаары чугула. Чүге дээрже бокталган черлерге саргы өзүп, көвүдээр болгаш, хораннаашкын безин шоолуг дээштиг болбас.

— Аляна Девин-ооловна, саргыдан камгаланырының талазы-биле кандыг сүме кадып болур силер?

— Бир дугаарында саргы энцефалидинге удур тарылганы кылдырып алыры чугула. Халас тарылганы чүгле ажил-агыйының, амыдырал байдалының аайы-биле саргыга ызыртып болурунун айылы улуг деп санаттынып турар малчыннар, арга-арыг даамылдары дээн ышкаш кижилер ая болур. Чайгы лагерлерже чоруп турар уругларны тарыры албан. Арткан улуска тарылга төлөвирлиг болур.

Тарылганы үш чадалыг чорудар — бир дугаар сайганының соонда 2-7 ай болгаш салдырар, үш дугаарын бир чыл болгаш салдырар. Баштай үш удаа тарылганы кылдырган соонда үш чыл иштинде камгалалдыг болур. Ооң соонда чылда чаңгыс катап тарылганы ап турары күзенчиг.

Тарылга эрткен кижини саргы ызыртыр болза, аарый берип болур. Ынчалза-даа аарыгның салдары чийк болуп эртери магадылалдыг. Камгалал тарылга чок кижилер бертик-бежел артарындан амы-тынындан-даа чарлыг болур.

Вакцины Кызылда Лопсанчап 15 болгаш Калинина 8 дугаар адрестерде ийи аптекада садып турар. Ону садып ап тура, температурлуг режимни сагыыры чугула дээрзин билип алыры чугула. Бо негелдени сагыыры нарын болуп турарын барымдаалап, СПИД-ке удур төпте тускай өрээлди ажиткан. Аңаа төлөвирлиг тарылганы салдырып алыры идгелдиг.

Саргыдан камгаланырының өске аргаларына долгандыр бойдус хүрээлелинче үнерде, шын кеттинери хамааржыр. Оъттуг-сигенниг черге кылаштап чорааш, саргының кешке чыпшынып, ызыртынарындан камгаланыр — чүвүрүнүң хончузун шарып алыр, азы ук иштинге суп алыр, бөрт кедер, аржыыл шарыттырар. Чанып келгеш, бодун хынамчалыг шинчилээр. Оон аңгыда, аптекаларда болгаш тускай садыгларда чаштырар чүүлдерни ажыглап болур.

— Бир эвес саргы ызыртылган болза, чүнү канчаар ужурулугул?

— Саргы кижиниң эдинге чыпшына берген чораанын эскерип каар болза, эмчиге кээри күзенчиг. Чүге дээрже кижии ону боду адырар болза, байдалын улам нарыыдадып болур. Эмчи ону тускай дүрүм езугаар адыргаш, саргы ызырган соонда дөрт хонук эртпээн болза, иммуно-глобулинни сыкырттыр. Саргыны хол-биле тутпас болза эки — резин перчатка кедип алыр, азы салфетка, саазын өттүр тудуп, агаар кирип турар банкага суп алгаш, ооң хоразын лабораторияга шинчиледир.

Тывада саргының чараазын таварыштыр халдап болур элээн каш аарыларның хевирлери тодараттынган. Саргы энцефалидин тайга саргызы, саргы боррелиозун хову саргызы тарадыр. Боррелиоз деп аарыгны 2005 чылдан эгелеп эки тодарадып эгелээнивистен чыл санында аарыгны тодарадыр чоруктар көвүдөп турар. Боррелиоз малчыннар аразында эң-не нептеренгей. Тайга саргызы энцефалит деп айыылдыг аарыгны кижиге дамчыдып болур.

— Кижиниң аарый бергениниң баштайгы демдектери кандыг болурул?

— Саргы ызырган чери ыжып, кызар, кижидер. Мага-боттун эди изиир, баш аарыыр. Аарыгны үезинде тоовайн, эмнетпес болза, нарыыдаан тудум, кижиниң мага-боду шимчевес апарып, мээзинче халдап болур. Саргының ызырыпканын дораан эскербейн барып болур, ынчангаш черле серемчилелдиг болуру чугула.

— Саргы айылы часкы үеде улуг болур, чогуу чайын хоразы чиде бээр дижири шын бе?

— Саргы үези мооң мурнунда апрельден эгелээр деп санаттынып турган болза, сөөлгү чылдарда март айдан октябрьга чедер, саргының эң айыылдыг, аш болгаш идепкейлиг болур үезинге май-июнь айлар хамааржыр. Чайын акарицидтиг хораннаашкын чоруткан соонда, саргылар эвээжей берип болур, хоразы чиде бээр дугайында билишкын барымдаа чок. Ынчангаш чурттакчы чонну саргыдан оваарнып чоруурун, аргалыг-ла болза, тарылганы ыяп-ла кылдырып алырын сагындырбышан, кадык болурун күзээр-дир мен.

— Четтирдивис!

Чечена БУЛЫТОВА, журналист.

Культура амыдыралы

КЫЗЫЛ КОЖУУНДА ЧАА ТЕАТР АЖЫТТЫНГАН

Кызыл кожуунун культура амыдыралына бир онзагай болушкун демдеглеттинген. Культура эргелелиниң ажилдакчыларының күжү-биле септеп кылган Культура-дыштанылга төвүнүн өрээлинге чыгып келген хөй улустун – театр уран чүүлүгө сонургалдыгларның, чалаткан хүндүлүг аалчыларның, ат-ал-

дарлыг артистерниң мурнунга муниципалитеттин чаа драма театрын байырлыг байдалга ажыткан. Ол дээрже «Чаңгыс демниг Россия» партияның «Биче хоорайларның театрлары» деп федералдыг төлөвилелге дүүштүр Тываның кожуун-нарында ажыттыг чеди дугаар муниципалдыг театр болуп турар.

Кызыл кожуунун төвү Каа-Хем суурга

ындыг театры тургузуп, ажыдар дээш, республиканың Культура яамызының деткимчезин ап, улуг ажилды кылып чоруткан Кызыл Калдар-оолович Куулар (тус черде культура эргелелиниң даргазы) кожуунун культура амыдыралында өөрүнчүг болушкун-биле чыылганнарга байыр чедирип, чаа театр ажыдышкынын чарлаан. Ол ышкаш Кызыл кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы Галина Кочергина, республиканың Аныяк көрүкчүлөр театрының

(ТЮЗ) удуртукчузу Айлана Чадамба, Тываның Ойнаарактар театрының директору Саян Монгуш, Чадаананың драма театрының удуртукчузу Долаана Кара-Сал, Россияның алдарлыг, Тываның улустун артизи Анзат Куулар, Тываның культуразының алдарлыг ажилдакчызы, Каа-Хем суурнун хүндүлүг хамаатызы Галина Бессмертных болгаш өскелер-даа аңаа келгеннерге, театр уран чүүлүгө сонургалдыгларга изиг байыр чедиргенер.

Үстүндө адаанывыс

театрларның аныяк артистери – элээди оолдар, кыстар, культура эргелелиниң «Аян тудал» деп улусчу ансамблиниң бот-тывынгыр ыраажылары, Кызылдан «Ноян» деп ансамблдин самчылары, Каа-Хем суурда Уругларның уран чүүл школазының өөреникчилери театржыткан көргүзүлгелери, танцы-самны, чараш ырларны көрүкчүлөргө бараалгаткан.

Хенче-Кара МОНГУШ.
Авторнун тырттырган чуруктары.

ЧАДААНАГА ЭРТЕР АЪТ ЧАРЫЖЫНЫҢ ПЛАНЫ

Чылдың эртер аът чарыжы 2021 чылдың апрель 30-де Чөөн-Хемчик кожуунун Чадаана хоорайда Бора-Булак деп черге эртер. Эгелээри 10.00 шакта.

МАРГЫЛДААНЫ ЭРТТИРИП
ТУРАР УДУРТУЛГАЗЫ

1. Организакчы ажилдарның ниити удуртулгасын:
– Тыва Республиканың Спорт яамызы;
Маргылдаага белеткел болгаш ону эрттирериниң организакчы ажилдарын:

– «Тыва Республиканың Аът спортунун федерациязы» РХНО;

– Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазы,
– Ак-Довурак хоорай чагыргазы боттандылар.

2. Маргылдааның дорт эрттирилгези ТР-ниң Спорт яамызы болгаш ТР-ниң Аът спортунун федерациязының кады тургусканы Кол шийтекчи коллегиязына онаажыр.

3. Маргылдаага киржикчилерни чөпшээрээр талазы-биле комиссия (мандат комиссиязы).

ТР-ниң Аът спортунун федерациязы маргылдааның киржикчилерин кириштирерин чөпшээрээр талазы-биле документи-биле ажилдаар комиссияның составын тодарадыр. Мандат комиссиязының составынче Мөңгүн-Тайга кожуун болгаш Ак-Довурак хоорайның организакчы комитеттериниң төлээлери кирер. ТР-ниң Спорт яамызы киржикчилерге негелделерни күүсетпээн спортчуларны маргылдаадан үндүрер эргелиг мандат комиссиязының организакчы ажилдарына инструктажы чоргузар. Маргылдаа хүннеринде аът мунукчуларының айыыл чок чоруунун болгаш амы-тыны дээш долу харысалганы аъттын ээзи хүлээнип алып, аът мунукчузун бүртүкел соонда солаан таварылгада, мандат комиссиязы харысалга албас болгаш шупту харысалга аъттын ээзинге онаажыр.

МАРГЫЛДААНЫҢ ПРОГРАММАЗЫ

2021 чылдың апрель 15-тен 29-ка чедир 09.00.-тан 18.00. шакта чедир киржикчилерниң бүртүкел болгаш мандат комиссиязының ажылы:

– ТР-ниң «Тыва СШ» КБАЧ Кызыл хоорай Кочетов кудумчузу 1а бажың, «Хүреш» стадион тел: 2-94-84;

– Ч.А. Монгуш аттыг ОКСШ» РКБАЧ Чадаана хоорай, Ленин кудумчузу 29.

2021 чылдың апрель 29-та мандат комиссиязы 16 шакта хагынар. Маргылдаа хүнүндө бүртүкел кылбас. Маргылдаа 2021 чылдың апрель 30-де Чөөн-Хемчик кожуунун Бора-Булак деп черге 08.00 шакта эгелээр.

1. 08.00 шакта – тыва уксаалыг аъттарның (тыва малдар) 30 км. узун хемчээлге чарыжы;

2. 09.00 шакта – аныяк чыраа челер аъттарның (чыраа челер малдар) 10 км узун хемчээлге чарыжы;

3. 10.00 шакта – 4 хардан улуг чыраа аъттарның 15 км узун хемчээлге аът чарыжы;

4. 11.00 шакта – 4 харга чедир аъттарның 15 км узун хемчээлге чарыжы;

5. 12.00 шакта – 4 хардан улуг челер аъттарның 15 км узун хемчээлге чарыжы;

6. 13.00 шакта – 4 хардан улуг аъттарның 30 км узун хемчээлге чарыжы.

Тайылбыр: тыва уксаалыг аът, турар аъттын челинге азы хендирбе кырынга чедир бедии 140 см ашпас.

КИРЖИКЧИЛЕРГЕ НЕГЕЛДЕ

Маргылдаага киржири-биле аът спортунга сонургалдыг кижилер сумулардан, арат болгаш фермер ажил-агыйлардан, өңчү-хөреңгиниң шупту хевирлеринден аът азырап чоруур кижилер, а ол ышкаш хуу кижилер киржи. Аът ээзи чарышта киржип турар аъдының паспортун бодунга ап чоруур ужурулг. Киржикчи бүрүзүнден дады-выры 1000 рубль. Маргылдаа хүнүндө келген спортчулар чарышка киришпес.

АЪТ МУНУКЧУЛАРЫНГА НЕГЕЛДЕ БОЛГАШ
ОЛАРНЫ ЧӨПШЭЭРЭЭР БАЙДАЛДАРЫ

1. Жокейге (мунукчуга) мунукчу азы жокейниң па-спортун турар ужурулг.

2. Мунукчу кижиге:

– шын паспорттуг;

– хемчегиниң киржикчилериниң амы-тыны болгаш кадыкшылын озал-ондактан камгаладылга бижиктин шын бодун («Аът чарыжы» национал оюннар дүрүмнериниң 34 чүүлүнүн 4.3. пунктузун көөр);

– мунукчу бүрүзү спортчу хептиг болгаш шлемнуг болуп ужурулг.

АЪТ МУНУКЧУЗУНУҢ НАЗЫ-ХАРЫ 14 ХАРДАН АЛ-БАН УЛУГ БОЛУР УЖУРУЛГ.

18 ХАР НАЗЫ ЧЕТПЭЭН МУНУКЧУЛАРГА

НЕГЕЛДЕ

Аът спортунун маргылдаазына ада-иезиниң азы назы четпээн хамаатының хоойлу езугаар төлээзиниң (ажаап-карактап турар азыракчызының) адындан харысалганы хүлээнип, хөделиишкинерни кылырынга тренерге азы команданың төлээзинге ада-иезиниң кайы-бирээзиниң азы назы четпээн хамаатының хоойлу езугаар төлээзиниң (ажаап-карактап турар азыракчызының) берген чөпшээрели («Аът чарыжы» национал оюннар дүрүмнериниң 34 чүүлүнүн 2.1. пунктузун көөр). Маргылдаа хүннеринде 18 хар назы четпээн хамаатының амы-тыны болгаш айыыл чок чоруу дээш долу харысалганы хүлээнип ап турарының дугайында аът ээзиниң билдириишкини азы хол үжүү.

Хемчегиниң киржикчилериниң амы-тыны болгаш кадыкшылының озал-ондактан камгаладылга бижиниң

боду («Аът чарыжы» национал оюннар дүрүмнериниң 34 чүүлүнүн 4.3. пунктузун көөр). Үстүндө айыткан негелделерге дүүштүр белеткенмээн киржикчилерни мандат комиссиязы маргылдааларга киржирин чөпшээрес.

ШАҢНАЛЫ

Шаңналдыг черлерни элээн киржикчилерни медальдар, хүндүлөп бижиктер болгаш өртектиг белектер-биле шаңнаар. Маргылдааның программаның кайы-даа хевиринге шаңналдар:

1. Тыва уксаалыг аъттарның (тыва малдар) 30 км. узун хемчээлге чарыжы (1-ден 8 дугаар черге чедир);

2. аныяк чыраа челер аъттарның (чыраа челер малдар) 10 км узун хемчээлге чарыжы (1-ден 5 дугаар черге чедир);

3. 4 хардан улуг чыраа аъттарның 15 км узун хемчээлге аът чарыжы (1-ден 5 дугаар черге чедир);

4. 4 харга чедир аъттарның 15 км узун хемчээлге чарыжы (1-ден 5 дугаар черге чедир);

5. 4 хардан улуг челер аъттарның 15 км узун хемчээлге чарыжы (1-ден 8 дугаар черге чедир);

6. 4 хардан улуг аъттарның 30 км узун хемчээлге чарыжы (1-ден 8 дугаар черге чедир).

Аът мунукчузу финишке камгалал шлем чокка кирип кээр болза, ооң чедип алган көргүзүүн хүлээп албас.

АКШАЛАНДЫРЫШКЫННЫҢ
БАЙДАЛДАРЫ

Маргылдаага белеткел болгаш ону эрттирери-биле холбашкан чарыгдалдар, шийтекчилер, эмчилерниң ажылын төлээр чарыгдалдарны Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожуун болгаш Ак-Довурак хоорай чагыргалары хүлээнип ап турар.

Киржикчилерни командировкаладыр талазы-биле шупту чарыгдалдарны (ийи талаже орук өртээ, амыдыраар акшалар (суточный), чурттаар чер хөлезилээриниң талазы-биле чарыгдалдарны командировкаже чорудуп турар организациялар болгаш аъттар ээлери харыылаар.

КАМГАЛАДЫЛГА

Киржикчи бүрүзү – аът мунукчузу азы аът ээзи үш дугаар кижиге, ажилдакчызынга, төлээлекчизинге азы ооң аъдынга чедирген когаралы дээш боду хууда харыылаар. Маргылдааның киржикчи бүрүзүгө болгаш аът ээзинге хамааты харысалганың камгаладылганың керээзиниң дугайында камгаладылга полизин ап чоруурун ык сумелеп турар. Организакчы комитет маргылдааның киржикчилеринге, аът ажаакчыларына (мунукчуларына) азы аъттарга оларның аарааны, кемдээни, оорлааны, өрт болгаш оон-даа өске байдалдарда тургустунган когаралы дээн харысалга албас. Бо дүрүм маргылдааже албан езу-биле чалалга-чарлал болуп.

Республиканың эң ырак суурларының бирээзи Ак-Чыраада чоокта чаа эмнелге туттунган. Кожуун төвү Хандагайты-биле аразы база ырак, черле ынчаш, аргыжары арай берге суур чүве. Бичежесуурга чаа бажың немежип кээрге, кайы ырактан-на шевергин көстүр, эки чорду.

Чаагайжыды кылдырган чаа эмнелге көстүп кээрге, суурнуң чону аажок өөрзөннөр. Ооң мурнунда турган эмнелге ийи аал чурттаар бажыңның бир талазы, колхоз, совхоз үезинде-ле туттунган оран-савага хамааржыр. Оон бээр ам элзэн чылдар эрте берген, эрги эмнелгеши, шынап-ла, кээргенчиг.

Бо эмнелгеде үш эмчи-биле санитарка ажилдап турар. Кол харыялап турар эмчизи Любовь Ондар. Ол хей чылдарда ак сеткилдиг ажилдап келген. База аргадуржулгалыг эмчи Вячеслав Ажы чонунга дузалажып чоруур. Санитарказы 10 ажыг чыл ажилдап турар. Байлакмаа Базыроол кончук харысалгалыг, даанган ажылынга бердинген деп коллегалары

чугааладылар. Оон ыңай Сарыг-Хөл суму чагыргазының даргазы Владик Баазаң суурнуң амыдыралын кысказы-биле тайылбырлады.

Бистиң суурда 500 ажыг чурттакчы бар. Школа, уруглар сады, эмнелге дээш албан черлери ажилдап турар. Чоокта чаа эмнелге ажиттыгган, оон ыңай ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының шугу-

му-биле уругларга ойнаар шөлду кылып бергенинге Тываның Чазаанга база өөрүп четтирип турар бис. Берге айтырыгларывыс бар, бир дугаарында, телефон, харылзаавыс шуут чок, ийде, аргыжар оруктарывыс берге байдалда, ылаңгыя кышкы үеде кожуун төвү Хандагайты чедери берге. А Хоолу көвүрүүнүң талазында оруктарны эрткен чылын-на суг-үер үрөп каапкан, ам-даа кылдынмаан, бо

айтырыгны удаа-дараа чугаалап, кирип турар бис, депутатка-даа, кожуунда удуртукчуларга-даа... — деп, чагырга даргазы чедир шиитпирлээр айтырыгларны база чугаалады.

Хей чылдарда бараан болуп чоруур ажил-агыйының дугайында эмчи ажилдакчылары боттары таныштырганнар:

Любовь Ондар, фельдшер: "Суурда улуг улус 225 хире, 100 бичии-ле ажыг уруглар бар, 0 хардан 18 харга чедир назылыглар-дыр. Оон ыңай чаа эмнелгелиг апарган бис. Бо чылдың февраль 17-де байырлыг байдалга ажыдышкынын эрттиргеш, бээр көжүп келдивис. Амгы үениң негелдезинге дүгжүп турар, мындыг онза эмнелге ажилдаарга, дыка эки чүве-дир. Бо үеде колдуунда-ла тарылгалар кылып турар бис. А ковидке удур тарылганы кылырда, улуг улусту Хандагайтыже алгаш чоруп турган бис, мооң мурнунда. Амга чедир чеде кижи тарыдып алган, мынчап кээрге, кожуун төвүнче улуг назылыгларны алгаш чоруп турарга, арт-сын ажыг орук берге, чарыгдал база улуг боорга, бистиң Торгалыг участогунда терапевт эмчи Аржаана Кулар-биле маңаа келгеш, улусту хүлээп алыр деп дугурушкан бис. Ынчангаш ковидке удур тарылганы кылыптар, улуг улустан 136 кижи тарыдар, оларның ара-

зында кадының байдалы-биле хынадыр улус база бар, олар ооң соонда тарыдар, чаш уруг эмзирер авалар, сааттыг иелер дээш, бо улусуус бар. Бистиң эмнелгеде машина чок бис, ынчалза-даа суму чагыргазы техника-биле хандырып турар, бисти аай-дедир чедирип турары кончук эки. Ынчаарга үш кижи ажилдап турар, эргелекчизи, акушерка эмчи база санитарка".

Шынап-ла, чаа эмнелгеде ажилдаарга-даа, чиик болур деп боттары-ла өөрзөн сеткилин чугааладылар. А эрги эмнелгезин суму чагыргазында дамчыдып берген, ол бажыңга суурга ажилдап келген специалистерни чурттадыр деп турарлар. Мындыг ыржым, ырак сумуга изиг, соок суглуг, улус эмнээр аңгы-аңгы өрээлдерлиг, кончук-даа таарымчалыг байдал тургустунган болгаш бурунгаар хөгжүп орад деп демдеглээр апаар. Найысылалдан ырак-узак-даа болза, ажил-ишчи чоннуң чурту-дур ийин. Суурнуң чоогунда кончук чараш Амдайын хөл бар, кыдында дустары агара берген кылаңайнып чыдар, бир-бир көөрге, Дус-Хөл-даа сагындырар, а барыын уунче көөрге, ужу-кыды көзүлбес Успа-Хөл шөйлүп чоруп каан. Чурттакчылары Амдайын хөлдүң малгажын, дузун сөөк-даяк аарыынга ажыглап турар деп, эмчилери ажит-чажыт чокка чугаалап турдулар. Бо суурну чижек кылдыр алыр чүве болза, республиканың ырак булуңнарының чаартынып, хөгжүп турары көскү.

Ася ТУЛУШ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

УЛУГ БАЛЫК

Чеди айның ортаа үезинде Олегтиң «Газ-69» маркалыг машиназынга олуруп-каш, снгеним шөлүңге чедиртип алдым. Снгеним шөлү ийи кара суг аразында делгем, дески черде. Кара суглар кыдын дургаар инек-караа, кызыл-кат, чыжыргана элбек үнгөн.

Эртенги арыг агаарга эзим кыдының оът-снгениниң кат-чимизиниң чыдының чаагай деп чүвезин. Аяс ак-көк дээрде эзир куш мээң кырымга келгеш, чедип келдиң бе дээниң, дээскиниң ужул тур.

Хүüle суун куду балыктап баткаш, хем кыдында улуг калбак даш кырында олур мен. Улуг эзрем чанында талдар аразындан кара-хүрең өңнүг, чолдак кулактарлыг, думчуу кара, сарыг карактарлыг, эринде узун ак дүктөрлиг, тас куу калбак куду-руктуг кундус үнүп келди. Аксында узун доорбаш тал ызырып алган. Оон оозун сөөртүп алгаш, суг иштинче кири берди. Сугдан үнүп келгеш, хемниң ол чарында кадыр элдин адаанда үңгүрже кире берди. Кезек үеде хайгаарап олургаш, хемниң сыык черинден сүзүп кежип келгеш, көрүп тур мен. Демги кундузум узун доорбаш талдарны сугда кыр-кырынче чый салып каан болду. Ону бодунга кышкы чөмгө белеткеп, курлавырлап алганы ол боор деп бодадым. Бо кундус хем чанында кезек талдарны, хадычарны дижи-биле одура хемирип каапкан. Артып калган дөстөрүн көөрүмгө, бажын шиштейтир чазап каан өргөннерге дөмей болду.

Чүгениң-Хөлче бар чыдыр мен. Хенертен хартыга ужул келгеш, бодун көөрүмгө, хензиг чудурук дег хирезинде, мээң бажымче буду-биле чандыр тепти. Хартыга менден адырлыр-даа эвес, катан-база үзээрдегип-ле тур. Сыырткыыш сывы-биле хоюзарымга-даа хоржок. Ол үзээрдегирде, оккур деп чүвезин, чүнү-даа канчап четтикпес сен «хиг-хаг»-ла дээр бо-ла келир. Бир ужул келгеш, бөргүмү ушта тепти. Бөргүм кедип алгаш, черге кезек олурар-даа мен.

Улуг чоон дытче чоруп олурумда, кулугуруң ам эштиг келгеш, база-ла мени дээскиниң чандыр соора теп-ле эгеледилер. Арай деп олардан адырлып алдым. Хем кыдында улуг дытта уялыг куш болду. Уя иштинде оолдарлыг, оозун менден хопталап турган болду. Дириг амытан куш безин төлүңгө ол хире ынак, амы-тын чокка камгалаар боор.

Улуг дыт чанында олур мен. Дыт адаанда кымыскактарның хей деп чүвезин, шуут кызыл чайт чүве. Улуг дүктүг ак куртту долгандыр бүзээлеп алган, буттарының кырынга туруп алгаш, аксындан бир-ле чүвени куртче чыпышырп турлар. Думчуунуң шиш чери-биле куртту шашкылаар-даа. Шимчеп чыткан курт шимзэн чок барды. Холумнуң адыжының иштин кымыскактарның өөнүң кырынга салып алган көрүп олур мен. Кымыскактар буттарының кырынга туруп келгеш, аксы-биле адыжымче чаштыра берди. Адыжым ишти изип-даа кээр, бирде соок сугже сулкан дег соой бээр. Адыжым иштин көөрүмгө, өде берген. Чидиг, ажыгзыг чыт чытталыр болду.

Чүгениң-Хөлге чедип келдим. Бо хөл суунуң кырынга кара-шаар апарган иткилежип, чакпаларын чайып, кудуруу-биле ойнап турар ак-балыктарны, ала-бугаларны кижи бо-ла көөр чүве болгай. Кажан хүн караа чаңгыс-даа булут чок, чингир көк дээрден хүн аажок изидип кээрге, хөл суунуң кырынга үнүп кээр шортаннар-даа, хөлге эштип чоруур ондатралар-даа көзүлбеди. Бо хөлдүң суу эвээжеп, кадар деп барган. Баларзыг чыт думчукка кээр, малгаш тулаалыг апарган.

Сөөлгү үеде Хүüle хемивистиң суу сыыгаш, ооң агымы безин оожумнай берген. Хемивистиң чоогунда арга-арыгдан улус үргүлчү ыяш кезип, кам-хайыра чок узуткап турар. Оон мурнунда шырыш-шырыш турган аргавысты ам көөрге, ыяштары эвээжеп, шаарарып көстүп турар апарган.

Дал дүш турда Тоткан-оол акымның чадырынга чедип келдим. Акым чадырында олур. Балык ээди-биле мүн кылып алган. Балык ээди чип, хөөрежип олур бис.

— Кайыын келдиң? — деп, акым айтырды.

— Снгеним шөлүн көрүп чордум — дээш, Хүüle суундан шелип алган кадыргылары ап бердим.

Акым база хөлгү аажок хөөредди.

— Бо чылын снген кедергей үнген-дир, снгеним чаа кезип эгелей бердим — деп чугаалады.

Бо акый дыка ажилгыр, анаа черле олурбас. Ортумак дурт-сынның, хүнге додугуп калган, хүрең арын-шырайлыг. Алыс ындындан ажилгыр болгаш, кылажы безин дүрген-дүрген баскылаар кижи. Акымның кезип алган снгенин бөлчүп бергеш, беш хөпзөн тургузуп кааш, чадырывыска кел-

дивис. Бо акый кедергей-даа балыктаар кижи. Хүüle суунда сыырткыштар салып каан кижи мен, барып көрүптээли деп олур.

Салып каан сыырткыштарында кадыргылар туттунган болду. Улуг эзремге келдивис. Акым чүктешкизинден чоон шилла уштул алгаш, бир ужуң эрик чанында чыткан сыырткыш сывының чинге ужуңга шарааш, бир ужуңга үш адыр сыырткыш бажы шарааш, оозунга балык чөмнээш, сугже кири октапаш, сыырткыш сывының чоон ужуң эрикке быжылгай шаңчып кагды.

Чадырывыска келдивис. Мен кургаг ыяштардан от кыпсыттым. Акымны көөрүмгө, узунзумаар шиш баштыг ыяштарга тудуп алган балыының иштин аштааш, дузааш, шиштегилеп кагды. Оон мээң кыпсып каан одумунуң чалымынга балыкты хаарып эгеледи. Ынчаар хаарган балыктар дыка чаагай болур. Хаарып каан балык чип, хөөрежип олур бис.

Хүüle суунуң кара сугже кирген аксында өдүрек олур. Ужар дээрде, бир-ле чүве туткаш турар. Чеде бергеш көөрүмгө, кара сугну кежир четки салып каан. Четкиде тутуна берген өдүрек болду. Өдүректи четкиден адыргаш, Хүüle суунче салыптым. Хөөкүйнүң амырал, өөрзөни ол хире болган боор, суг кырына салдап бар чыткаш, менче көрнүп келгеш, бажын сугже ийи катап согаш кылды. Оон чалгыннарын өрү көдүргеш, чайбышаан, ужул чоруй барды.

— Четкиде туттунган балыктар чыдый берген, четкизи-биле үндүр октаптым — деп акымга чугааладым.

Акым олургааш:

— Бистиң Улуг-Хем суундан Хүüle суунче чоктай берген кадыргы, мыйыт деп балыктарывыс алды айның ортаа үезинде үүргезин чажар боор чүве. Ам бо балыктарывыс көзүлдүр-ле эвээжеп чидип бар чыдыр. Бо далай деп суг тыттып кээрге, кижиниң көрүп көрбээни балыктар тыттып келген. Орус улустуң адаары лещ, карась деп балыктар бар апарган. Кара-Тал, эрги Шагаан-Арыг далай адаанче кире берди. Бо далай деп суг биске эки чүнү кылганыл? Ужурун черле билбес чордум — дээш, акым боданы берди.

Арнынче көөрүмгө, бир-ле чүвеге хомудааны илдең болду.

— Бистиң бо кадыргы деп балыктарывыс каяа кыштаар боор чүвөл? — деп чугаа эреп айтырдым.

— Кадыргы тос айның төнчүзүнде Хүüle суун өрү чоктай бергеш, тайганың бажында Бөрүлүг-Кара суунга тунчулаар боор чүве думмам. Шивээлиг суун өрү чоктаан

балыктар Сыыныг-Кара суунга тунчулаар чүве — деп тайылбырлады.

Чер чырып кээрге, салып каан сыырткыштарывыс көрүп чеде бердивис. Улуг эзремде салып каан сыырткышты тытарымга шимчeves, чаңгыс черде турар. Бо салып каан сыырткыштарывыс ызыртына берген чүве-дир — деп акымга чугааладым. Акым сыырткышты аай-дедир чедип, тыртып-ла тур.

— Бо кандыг аайлыг чоор, сыырткыжывыста балык туттуна берген хевирлиг-дир — дээш шилазындан туткаш, күштүг тыртыпкан.

— Улуг балык-тыр.

— Бээр кел, шымда! — дээрде, чеде бергеш, сыырткыштын шиллазындан туткаш, дузалажып тырта бердим. Балык эриктиң сыык черинге келгеш, аай-дедир дыйлаңайнып-ла тур. Эрикче үндүр тыртып эккелдивис.

Бо балыктың улуг деп чүвезин, думчуу шиш, эрни бичи, сарыг-шокар өңнүг, узун балык. Та чүү деп балык чүве. Хөктүг чүве бо балыктың адаккы эринде сыырткыш бажы бар болган.

Чанывыска Манчы-Кулак думмам ийи орус эштиг чедип келди.

— Экии акыларым — дээш бистиң-биле мендилешти.

— Экии, экии думмам, Манчы — дээш холун тудуп кагдым.

Бо оолдар Кызылдан келген, балыктап чоран улус болду. Черде чыткан улуг балыкты дыка сонугурап көрүп турлар.

— Это что за рыба? — деп, акым айтырды.

— Это осётр — деп чугааладылар.

Бо орус оолдар улуг балыкче айткаш, бо балыыңар биске садып көрүңер деп турлар. Акым тоовас-даа тудуп алган балыын бо оолдарга үш муң акшага садылты.

— Спасибо, дядя — деп, оолдарның бирээзи чугаалады.

— Досвидания, сынок — дээш, акым хүлүмзүрүп кагды.

Бо оолдар шупту каттыржы бердилер. Манчы-Кулак думмам бистиң-биле байырлашкаш: "Эки турар силер" — дээш чорупту.

Чадырывыска келгеш, шай хайындырып олурувуста, мени алыр дээн Олег машиналыг чедип келди. Чоруур деп баарывыска, акывыс балыктар берди. Бис-даа чоруптувус, акывыс снгенин кезип чыдып кагды.

Грин КЫЛЫН-ООЛ,

РФ-тиң арга-арыг ажил-агыйының хүндүлүг ажилдакчызы аттың эдилекчизи, күш-ажылдың хоочуну.

Арыг-Узуг суур.

«ШЫННЫҢ» почтазындан (Чоннуң үнү – эдилге чок чагаалар)

2021 — бот-идепкей чылынга

ЧОНУНГА БАРААН БОЛУРУ — ЧОЛДУҢ ЭКИЗИ

Сонуургаар-ла чүвем: солун чагыдылгалары, интернет апарган. Чагыдылгаларым алгаш, амырап номчуур мен.

Тыва – Россияның эң хеймери. И.Сафьянов биле Ананды Хертектиң кады ажылдажылгазындан үнген найыралы дузалаарга, тайбың арга-биле тускай хамаарышпас Тыва Арат Республика болган. Орук, арттарның ырагындан, соок хаттыг болгаш бергелерге таваржып келдивис. Бис экономиктиг деңгээлде эвес байдалда бис. Ол хирезинде Тываның ачызында өске регионнар хөгжүп, экономиктиг ажыктыг чүүлдерни ап турлар. Бурунгуларывыс мерген уганныгыларының, ханы бодадылгаларывыстың эң үнелиг чүүлдери: чер болгаш ажыл деп санаарлар. Мал, чер ажылы, казымал байлактар, тудуглар, оруктар, ыяш ажылы болгаш бойдуз кады... өскелер-даа. Республика оруктары бодунуу болурга, таарымчалыг.

Бижири чаңчылым езугаар компьютерге бижири деп бодап оттур келди... – Бай чурттаар дизе, чүү херегил? – Демир-орук кедилге деп бодаар мен. Чер казар хөңнүм чок. Ак-Довурак, Хову-Аксы ол ышкыжыл. Оода тууйбуну арттырып алган болза... деп, биезги даргавыс Чимит-Доржу Ондарның чугаалаанын номчудум. Чонун дедир организастап эгеледи. Оода даг-дүгүнүң ийиги бүдүрүлгезин туттурбаан болуру кай. Тууйбу орнунга керамика дээн боору кай. Бүдүрүлге, заводтар, цехтер, индустрия... бар эвес. Өскээртен дой, чугай, элезин, сай... сөөртүрү карылгалыг, өртээ, чүгү аар. Тываның алдынын казып, арыглап алзывысса, Тывага алдынның беш хуузун бээр, артканын федералдыг өнчүже шилчидер. Бодувуска бергени дой, сай, элезинни ... өскээртен садып ап, белең чүүлге амдажып, азырадыкчы хөөңге алзып, дашкаартан аар чүөктү сөөртүп

ап келдивис. Цемент, чугайдан бээр өске регионнардан сөөртүшкөн бис. "Цемент – тудуг материалдарының хааны" деп бижиirimге-даа, ыттавайн турлар. Бирги чергениң тудуг материалы цемент чок бис. Үениң маңы-биле кады, деңге басса... мээң материалым номчуваан кижиниң чугаазы-дыр.

Амыдыралывыс өскерлип, сайзырап кел чор. Тозан чылдарның дүшкүүлүг үелеринде бир орус оолдун тыва телевидениеге: – Алюминий бүдүрүлгезин ажыдып алылыңар! Эки чурттаар бис! – дээш, бодунуң боостазынче айтып турду. Телевидение ажылдакчылары ону билер. Ооң күзели чүге бүтпээни ол, ам алюминийвис салымы кандыгыл? Эки тодарадыр, билер киж, кайнаар сөөрткенил, бижири болза, эки-ле тургай эртик. Парлаалга орустап бижири чораан болгаш, бижээш, аар өртөктүг "Тувинская правда" солунга № 49. 14.5.2020. стр.7 "Я ценю новизну и чту заветы отцов" парлаттым. Аңаа "Чедер" курортту тонай бергенин база биждим. "Тувинская правда" солуну номчаан Чазак Баштыңы Шолбан Кара-оол Тыва парламентиге бүдүрүлгө дугайында чугаалашканы тергил эки болду. Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдээниң бот-тускайлаң программасының хемчеглерин шапкынчылар чурумну РФ-тиң Чазак бадылаан. "Шын" солун №70.7.18.2020. Ында Тывага 5 млрд ажыг акшаны 4 чыл хуусаалыг берген. Тывага берген акшаны түңнөй каттыштырыптарымга, 134 млрд 2 млн. рубль болду. Ооң сөөлүндө 4 млрд ... акша база немеди. Россияның Чазак Тываны деткээ. Ам чүү-даа чүүл боттан хамааржыр. Акша турда, амыдырал экижири, сайзыраар. Ажылдаар туруш эң-не чугула. Ажыл чаа турушту бээр. Ниитилелде турум чорук, билчилге, дем бар болза,

хөгжүлдө чедип алдынар. "Чаштанчыдан чалбыш үнер" деп үлөгер домактың боттанганы ол-дур. Россияның Чазак Тыва Республикаже көрнүп келгенинден эрткеш, шуут шудургу дузалажып, организастап кирипкен. Михаил Решетников база катап келир, Тываның төлөптиин амыдыралдан көргөш, билдилге хөгжүдүп кирипкен.

Индустриалдыг сайзыралдыг болзу-вусса, амыдырал экижири. Тывада демир руданың шинчилеттинген чыдыннары бар, шынарлыг коксталыр хөмүрүвүс ажылдалда. Рудадан демир каң, шой үндүрүп алыр шаавыс чок. Чыдыннары ажылдадып алзывысса, металлургия заводунуң артынчылары-биле быжыг долдуруушкуну ап болур. Ынчан Тыва боттары кайгамчык быжыг тудуг материалдарлыг апар бис. Бижээниң цемент заводу биле демир рудазының заводтары Тываның кылыр ажылдар планынче 2022 чылда ыяап-ла кирип көрүңер, улуу-биле дилеп, йөрээп, чалбарып көрей. Канчаар-даа бодаарга, олар дег ажыктыг байлак чок! Кедилге байлак төңчүлүг, салгалдарывыска бурган берген байлаавысты арттырал, угаанныг болуңар, келир үени ыяк бодаай. Бүдүрүлгө, бүдүрүлгө база катап бүдүрүлгө. Индустрия Тываның бурунгаар базарына бедик черге келирин чедип алыр. Ооң соонда Чазаквыс Баштыңы "Тувинская правда" солунга: "Все силы – создание новых производств" деп бижди. Тываның Баштыңы "Уксаажыдылга бүдүрүлгези" дээш, араттарны кыйгырды. Көрдүң бе? Ам бодувус Уксаажыдылга бүдүрүлгелиг апар бис! Владимир Ооржак "Араттар – экономиканың хендирбизи" деп бижди. "Шын" солунга "Тывага хой, өшкү дүгүндө барааннарны бүдүрүп болур арга бар" база "Ажылы шуудаан сайгарлыкчы" материалдарны

Ася Түлүш негелдеге дүүштүр, чонунга солун, дээштиг кылдыр биждилер, аажок өөрдүм. Үзелим бүдөр оруунче углады. Амыдырал ам-на шын орукче углаптылар. Ам безин кылган ажылдар, бүдүргөн барааннар көвүдөп кел чор. Кылыр эдилеп бүрүзү баш удур хереглекчилери билер, план езугаар бүдүрер херек. Амыдырал нарын болгай, бүдүрүлгөге шаптараазынар туруп болур. Шунту бүдүргөн чүүлдер план, чагыг езугаар саарлып турар болза, тааржыр. Складтарны шыктан, сооктан, изигден чайлаттыңан материалдардан кылырга, үрелбес болдурар. Эртем езугаар, хоойлу сагып ажылдаар. Үрелген, тонаткан улуг, бичии кагдыңган объекти бүдүрүлгелеривистен үлөгер алыры албан апар. Бүдүрүлгелер салгалдарга бүрүн артар ужурулуг. Ам бусту берген бүдүрүлгөге буруулуг кижичерле тытыр. Буруулугну дораан бүгү тала хемчээң алыр. Чүнү-даа ис чок арттырбас болдурар. Журналистиң көскү караа, дыыжы кулаа, оккур угааны чүнү билгенил, бижи-зин. Чажырап чорук тонаашкынның киржикчинге хамааржыр. Даяныр күжүвүс, күчүвүс ажылдарывыстың түңнелдери. Бүдүрүлгевистиң дээдизи. Демирден машина, трактор бүдүргөй, олар мөңгө херегелдиг.

Ыяштан бүдүрүлгелер катап эгелээни хөлчөк шын. Экологтуг европаш бүдүрер технология албан херек. Ыяштан артынчы үндүрбес шунту ажыктыг, соңгаартан сөөртпес болдурар. Хирээнди дээрге хөй түңнүг акшалар-дыр. Даг-дүгүнүң, кола шилдериниң, шпактың артынчылары... шилдер база акшалар. Боктан безин акшаны үндүрүп алыр угаанныг баш черле херек.

Тываны хөгжүдериниң программасы быжыккан. Ол федералдыг Чазактың шын ажылдаарының модели апарганы эки. Төлөвилеп шыңгыы хыналдада. Шын чурттаар дээш, бодунга чиге сорулганы салыр херек.

ЛЕНОВ Хертек.
Кызыл хоорай.

...ЧОК-ДАА ЧҮВЕ ТЫПТЫП КЕЛИР

Мындыг аттыг материалым бо чылдың апрель 3-те "Шынга" үндү. Мооң мурнунда (2019 ч.03.16) база-ла бо ады бижитимиз, каттыштыр 170 хар чоокшулай берген ийи хоочунну чонга тывызыктадым. Боларның аттарын, оларның кылган бүдүргөн ажылындан чаңгыс-ла хүн 54 тып каапты. Ынчан-на мындыг-мындыг чалбарыгны кылганымны, ол-ла солундан бөгүн көрүп олур мен бо:

Идепкейлиг улус турда,
Идеялар боттаны бээр.
Човуртааже тутчуптарга,
Чок-даа чүве тыптып келир.

Аэропорттар аттыг боор деп,
Акт-чарлал база көрдүм.
Бо-ла хамык йөрээл-күзөл
Боттанзын-на, курай-курай!

Ам мээң "Тыва авиацияның тургузукчузу" дээр номумнун (2017) 29-ку арнын "улуг каралаптыңар". "Анай Балчыровна бөгүн (2017 чылдың октябрь 10-да) дыңнаткан: "Аэропортту тыва авиацияның тургузукчузунуң ады-биле адап алылыңарам!". А музейниң директору К.Б. Бичелдей немээн: "Кидиспей биске бир дугаар космонавт-биле дөмей, ол бистиң Гагаринвис. Ооң ады-биле, шынап-ла, бистиң аэропортувусту адаар херек".

А бо чылын, кара сагыштыг коронавирус чылында, мээң бажыңымга ужудукчу Алексей Лопсан-Серен эжи-биле чедип келгеш, мээң бо-ла номумда Анай Балчыровнаның сестеринче айтыт. Бо хүн бистиң хүндүлүг хоочуннарывыстың айтыры шийтпирлеттинген.

Тыва күрүнөвистиң 8-ки найысылалы ТАР-ның 100 чыл оюнда мынчаар база чаартынды. Чок чүвени мынчаар чогу-дуп, идепкейи иттигип, кылыксаазы кыптыгып чоруур Анай Балчыровна биле Валерий Ховалыг Кара-оолдарга "Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы" атты хары угда тыпсыры чөп. 170 харлаары чоокшулап турар бо ийи хоочунну деткип, менче

чаңгыс-ла хүн телефоннаан биргилерниң аттары бо: Эрес, Кол, Байыр-Мөңгө Балдаң, Мария Чагар-оол, Нина Серенот, Светлана Данзын-оол, Серенмаа Шойдун, Светлана Сарыглар, Татьяна Шимит, Мерген Нухов, Роза Кенден, Саара Оюн, Кара-кыс Оссурбай, Эрес-оол Доңгак, Анна Топул, Татьяна Кызыл-оол, Светлана Шулуу-Маадыр, Айдар Куулар, Чурукчу Ховалыг, Светлана Сат, Александр Чалбаа, Соскур-оол Даржай, Маадыр-оол Артаа, Лидия Саая, Делгермаа Кочага, Өлзей Борбай, Чигир-оол Конгар..... оон-даа өскелерниң аттары бар.

Бо солун үнүп келирге-ле, баштай Бай-Дагга, Кызыл-Чыраага, Берт-Дагга школалар директорлап, башкылап чораан Алдын-кыс Сарыглар менче телефоннады: "Шын кылган-дыр силер, бо ийи хоочунга "Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы" атты тыпсыр үе черле келген" деп. Ол Солчур, Чадаана, Кызыл мынчаар чурттап келген Татьяна Эртинеевна Сат бо саналды база деткээш, мээң телефонумну бир кижиниң айтырып турганын дыңнатты. Ол кижизи дораан-на долгап келди: "Шын санал көдүргөн-дир силер, мен Чаа-Хөл школазынга Валерий Ховалыгович-биле кады өөренип чордум" деп. 2019 чылда бо ийи хоочунга хамаарыштыр айтырыг көдүреримге, Якутиядан бир дугаарында телефоннаан Эрес Кол мээң телефонумну билер болгаш, база-ла бо ийи хоочунуң Хүндүлүг атка төлөптиин деткиди.

"Шын" солун мээң бо материалымны парлааш, мээң телефонумну айытпаан. Ооң уламындан менче долгаар кижичер барык чок болду. Ынчангаш бо ийи хоочунну мурнунда-ла деткээ кижилерниң аттарын мында киригеним бо. Шунтувустун каттышкан бодадывыс боттаныр-ла болзунам, курай-курай!

Чооду КАРА-КҮСКЕ,
Кызыл хоорайның "1 хүндүлүг хамаатызының
Кызылга, кожууннарга 1986 чылдагы үдекчизи,
2008 чылдан бээр 58 хүндүлүг хамаатызы, хоорай
конкурузунуң тиилекчизи, "Кызылым сен" ырының
сөзүнүң болгаш "Кызылывыс" номнуң автору.

КЫЗЫЛЫМ СЕН

Сөзү Чооду Кара-Күскенин
Аялгазы Альберт Хомушкунуу

Найыралдан чаяттыңан
Найысылал Кызылым сен.
Найымдан-на ынаам сиңген
Намдар-төөгөм — Кызылым сен.
Кызылым сен,
Кызылым сен,
Кызыл тыным —
Кызылым сен.

Орус кижичер таваан салгаш,
Оруун актаан Кызылым сен.
Улуг Москва хоорайны
Угба кылган Кызылым сен:
Кызылым сен,
Кызылым сен,
Кызыл тыным —
Кызылым сен.

Алтай, Кыдат, Моолдан-даа
Аалчылар кээр Кызылым сен.
Азия тип Төвү болган
Алдарлыг-ла Кызылым сен:
Кызылым сен,
Кызылым сен,
Кызыл тыным —
Кызылым сен.

Дөге даанга дөгеленген
Төп-ле хораа Кызылым сен.
Төре херзэн бодараткан
Төөгүлүг Кызылым сен:
Кызылым сен,
Кызылым сен,
Кызыл тыным —
Кызылым сен.

Үс "кунжут"-биле боду массажтанып алыр аргазы.

Кым-даа кижини хуннун-не база халас массажтап бербес болгай. Бодунуң кады дээш сагыжы аарып чоруур киж, бо массажты кымның-даа дузазы чокка боду-ла 30 минута иштинде массажтанып ап, кадыын экиртип ап болур.

Бир дугаарында, "кунжут үзү" херек. Ол шупту улуска, харын-даа биче чаштарга тааржыр. Ийиде, массаж соонда чунуп алыр, ванна азы душту белеткеп алыр. **Үште,** массажты моюндан бутка чедир оожум шимчээшкннер-биле кылыр. Устү мага-ботче сиңир дүрбүүрүн кызар.

Бо массажтың түңнелдерин чүгле үш хонук эрткенде эскерип каап болур силер. Ол дээрже:

мага-бот чиик болгаш күштүг апар-ганын;

кештиң чымчак, хоюг байдалдын; чүстөрнүң аарыры чидип, аарып турар черлер оожургай бергенин; кил улуг турган болза, чиигей бергени-ңерни база эскерер силер. Организмден хей-ле аар чүүлдер уштуна берген дег чиик болур силер.

Кунжуттук үсте кальций хей, онучемге-даа ажылгап болур. Оон аңгыда, чаыш дүгүнүң өзериңге, чүстер аарыгларыңга ажылгап болур. Ол ышкаш, өтке даш тывылбас кылдыр баш-удур ажылгап болур.

КАДЫКШЫЛДЫҢ ШЫН ҮЕЛЕРИ

Кижиниң эң-не кол органнарының шын ажылдап, бодунуң хүлээлгезин күүседир шактары.

1. Өкпе – бистиң мага-бодувустун "агаары". Өкпе таварыштыр агаар тынмас болза, дораан бергедей бээр.

Өкпе – дүне 3 шактан 5 шакка чедир кончуг эки ажылдаар. А оон соонда 5 шакта чинге шөйүндүлөр "оттуп" келир болгаш, өкпе-биле ажылын уламчылаар. Ынчангаш өкпе 3 шактан 7 шакка чедир улуг ажыл күүседир.

ХЫРЫН (желудок) – 5-9 шакка чедир ажылдаар. Бо үеде амдангы, БАЛАН-СТАП КААН ЭРТЕМДЕННЕР ЧЕМИН (СБАЛАНСИРОВАННЫЙ ЗАВТРАК) чип алыры албан. Оон соонда 9-11 шакка чедир хырынвыс дыштаны бээр, ол үеде ижин адааның бестери хөлчөк эки ажылдап эгелээр. Хырын дыштанып турар үеде харыг чем аймаан чивес!!!

Ийиги эртенги чемни 11.00 шактан 12.00 шакта чиир. Азы бичии "ара чем-ден" чип алыр.

ЧҮРЕК. 11 шактан эгелээр, 13 шактар аразында чүрек хөлчөк ажылдап турар болур. Бо үеде хей харыг чем чивес. Чүректин ажылдаарыңга шалтыктай бээр. Бо-ла шакта чинге шөйүндүлөр эки ажылдап турар болур.

Бүүректер болгаш сыңый. (Почки и мочевого пузыря).

Ажыктыг сүмелер

• Ээтти болуп турар үеде дузаар болза эки. Дыка изиг духовкага ээттиң кыры өртең, ишти чиг болур. Решеткага быжырган ээтти болу бээр, азы эскен соонда дузаар. Ээтти соодукчу чокта крапива бүрүзү азы шык салфеткага ораап каар.

• Картофель сковородкага чыпшынмазын дизе, соок суг-биле чуггаш, кургадып алыр.

• Хайындырган картофель амдангы боор кылдыр укроп азы бир чесноктун кеззэн холуп алыр. Картофельди дүрген хайындырар дизе, сугже бичии үс холуп алыр.

• Картофельди котлетаже сода холуп алыр болза, чаагай хоюг болур.

• Бичеледир дүрбээр соонда, картофельдиң өңү караңгылавын дизе, чылыг сүт-биле согунаны немээр.

Аяк шайны аартап ора...

БОДУНУҢ КАДЫЫН ЭМ ЧОККА КАНЧААР БЫЖЫКТЫРЫП БОЛУРУЛ?

15.00 шактан 19.00 шакка чедир бүүректер болгаш сыңый дээштиг ажылдап турар. Ынчангаш бо шактарда хей суук чүүлдер ижер, хей суг ижер болза, кончуг эки болур. Ынчангаш кезээки чемде дагаа эди, балык дээн ышкаш чиик, чымчак чемнерни, буска, ышка быжырган ногаа аймаандан гарнир кылып чиир болза, организмивис "четтиргенин" илередир. **КЕЖЭЭКИ КОКТЕЙЛЬ КОНЧУГ ДУЗАЛЫГ БООРУН БАДЫТКААН ЭРТЕМ АЖЫЛДАКЧЫЗЫ ДЕВИД ХИБЕР ОНУ ШЫНЗЫТКАН.** Кил чидирип турар улуска тергийн болуп турар. Ооң соонда 19.00 шактан 21.00 шакка чедир бүүректер дыштанып эгелээр. Ынчангаш бо үеде азы кезээ 19.00 шактан 21.00 шакка чедир чемненирин соксадыр. Ооң-биле кады хан эргилдези бо шакта эң-не күштүг, дүрген чоруп эгелээр. Ынчангаш бо үеде агаарлаары эң-не эки үе болур. Агаарлаан соонда 21.00 шактан 23.00 шакка чедир чүнү күзээрил ону кылып болур.

ӨТ (желчный пузырь). 23 шактан 01.00 шакка чедир өт бодунуң ажылын чорудуп эгелээр. Бир эвес удвайын турар болзунарза, үстүг чем шуут чип болбас. Азы кезээ 7 шак соонда аар чем чивес, херек болза, удуур мурнунда 1 стакан кефирден, азы база **КЕЖЭЭКИ КОКТЕЙЛЬДИ** ижи ап болур.

БААР (печень). Дүне 01.00 шактан 03.00 шакка чедир баар бодунуң ажылын күүседип эгелээр. Шак-ла ынчаар бойдустан чаяган шактарда бистиң иштики органнарывыс бодунуң ажылын күүседип турар. Оларга эки ажылдаар арганы, бодувус тургузуп берип турар бис. Эки чемни үезинде чиир, хөлүн эрттирип болбас деп сагылгаларны күүседип-ле чоруур болзувусса, бойдустан чаяп каан мага-бодувус кадык, өөрүшкү кезээде арын-шырайывыска чайнап чоруур. Хан базыышкынының аары. Ону эм үнүштер-биле харысалгалыг эмненири.

Хан оруунуң базыышкынының (хан базыышкыны) аары, ооң чыдагааны дээрже чүрек, бүүректер болгаш нерв тургузуунуң ажылдаар харык-шинээ чаңгыс хүн эвес, а хей чылдар иштинде үрелип баскыраан байдалындан, хан аргыжар хооргалар, азы хан аргыжар дамырлар оруу, бир болза, алгаан, бир болза, тарлаан таварылгада, үр үеде хоочурап чораанындан тыптыр аарыг болур, деп мынчаар билип турар мен. А ону хандыры билип сайгарып, ботка билдигир болзун дээш, сайгарып көөрге, хан базыышкынының тыптып кээр чылдагааннары:

1. Салгал дамчып келген болуп болур.
2. Эмин эрттир нервиленири, угаан-медерел талазы-биле күштүг дүвүрелге турары.

3. Нерв тургузуунуң болгаш бестер тургузуунуң баскыраанындан хан базыышкыны өскерлип, бо аарыг тыптып болур.

4. Чемненир шактарны шын сагы-ваанындан, гормоннар шын эвес өскерилгелиг апаргаш, бодунуң кили

хөлүн эрттир улгадырга, ханның аргажылгазы баскырааш, аарыг тыптып кээр болур.

5. Мага-ботка ажы чок, хоралыг чаңгыгышкыннардан. (хей таакпылаар, хей арагалаар, өй-чокка чемненир дээш оон-даа өске).

6. Идепкейжи шимченишкннерни баскыратканындан, азы шуут-ла сула шимчээшкннерден ойталаан таварыл-гада, хан дамырының оруунга шапта-раазыннар тургустунуп болур.

7. Хар-назыны улгаткаш, кандыг-ла-бир хоочураан аарыглыг апаар болза, сөөк-даяктың шимчээшкн кылыр бүдүмелдери дүрбүжүп, эвээжеп калган байдалда, муңчурап, сагыш-сеткили-биле муңчулуп эгелээр, хан базыышкыны өскерлип эгелеп болур.

8. Арыг эвес агаарлыг черге чурттап турганындан.

9. Чүрекке хан дамчыдар органнар, бүүректер аарып эгелээр байдалда, хан базыышкыны өскерлип болур.

Хан базыышкыны улгадыр аарыг дараазында чылдагааннар-биле улам-на өөскүп, сайзырап болур:

Угаан-бодал болгаш сагыш-сеткил чидиг дүвүрелде чоруп турар бээр болза, бо аарыг улам өөскүп, хоочурап эгелээр (стресс).

Угаан-бодал, баш-биле ажылдаар ажылдарга, дыштанып албайн үргүл-чүлелдиг ажылдаар болза, аарыг дүрген өөскүүр.

Башка кемдээшкн алыр болза.

Хар-назын солчулгазының берге солчулга үезинде.

Хей дустук чем-биле каттай арага аймаан ижер болза.

Хан базыышкыны улгадып, аарыг берип болурунун демдектери чоорту илереп кээр:

Чүрек кеззэнге таарымча чок болгаш аартып чоруур болу бээр.

Баш дээскинер, баш аарыыр, дыңнаары кошкар, баш иштинге дааш тыптыр.

Карак шоо баскыраары.

Кылаштап, шимченгеш, тыныштаар апаары.

Хан базыышкыны улгадыр аарыг, чаа эге чадазында билдинмес болгаш чүгле "диспансеризация" үезинде илереп болур.

Бо аарыгны эмнеп эгелээрде, ылаңгыя эм үнүштер-биле, аарыгның үнген кол дөзүн, чылдагаанын шын тодарадып алыры чугула болур. Организмни оожургадыр, хей үндүрер сидиктедир кылдыныгларлыг эм үнүштерни таарыштыр тургузуп алгаш, эмнээшкнниң үезин шын сагыыры, бодун боду мегелевес болза, эки дээштиг, эмнээшкн түңнелдиг болур.

Эмненип турар үеде оят үнүштерни савага каапкаш, хайындырып каан суун база савага үр тургузуп каан хандызын 7 хонук иштинде ишкеш, дараазында хонуун дыштанып ап тургаш, 21 хонук иштинде ижер. Эмненир үези 3 айдан эвээш эвес болур.

Ая УСПУН белеткээр.

тарын бичии кезип кааптар.

• Перец, огурец, картошкага инек өдээ база дыка эки. Дүжүт дыка улуг болгаш хей боор.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН

ТЕВЕ-ХАЯ

Өгбелерим ырлап кааны
Өлүмү чок Теве-Хая!
Айдың дүне, чырык хүндүс
Аттыг чараш көстүр-дүр сен.
Өглер ышкаш хаялардан
Өөрлөшкнлээз тежелерин
Бойдус боду кылган боорга,
Бодапдарым хайнып келир.
Он беш теве чүгүн чүктээш,
Баалык кырын кырлай аарак,
Оожум-шөлөөн чыдар боорга,
Магадааштың чүрек өөрүүр.
Чыккылама кыжы кээрже,
Чыткан черден турбас силер.
Чывар удур херек дөгеп,
Чырап чыдар чаңныг силер.
Халыынныг чай дүжүп кээрже,
Кара сугже барбас силер.
Элезинге баарыңар чиннеп,
Эгүүр шагда чыдар силер.
Аштаан бөрүлөр чедип кээрже,
Арыгыда деспес силер.
Частар, харлар, шуурган кээрже,
Чаглак сурап көшпес силер.
Адам чурту Теве-Хая!
Шолук алдар сураваан мен.
Чогаатканым чечен шүлүүм
Аялгалыг чаңгың болзун!

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ

ЧАЛЫЫ НАЗЫН ТЕВИИ

Олут орбас, чыдын чытпас,
Омак-хөлүг деспес чүрек.
Улуг ишке, ынакшылга
Уйгу-дүжүн уттувуттар.
Чалыы назын тевиин ыңдыг –
Чалбыыш от дег кыттып чоруур.
Чаагай шынчы ынакшылга
Салым-чолуң доңнап алгаш,
Ажыл-ишке билиин, күжүн,
Амыр-дыжын харамнанмас.
Чалыы назын тевиин ыңдыг –
Чалбыыш от дег кыттып чоруур.

Мариам РАМАЗАНОВА

АВАМ

Өпей ырың оруум айтыр сылдыс болду.
Өзүп келгеш, аялгаңны дыңнап чор мен.
Күжүр авай, буян болган авыралың,
Хүнчүгөш дег, эддим-ханым чылдып чору.

Арыг суг-даа, айдың ай-даа,
көккүр дээр-даа
Авам сени сагындырып келгилээр-дир.
Ачы-буян чедиргениң чүү дээр ону.
Авам сени чаңгыс катап өөрткен болза.

Карактарың көрүңгүрүн кайгаан мен ийин.
Карааң-биле мени көрүп чоруур дег сен!
Аарааныңда, авам мени эмнеп чораан,
Авам күжүр эргим ынак өңүүм-дүр сен.

Авам мени доруктуруп азырааштың,
Ажыл-ишке шүүргек бол деп чагып чораан.
Үүлө кылып дадый берген холум сири
Үренимче угум салгап дамчып берген.

ОТТУЛБАСКА – ХАЙЫНМАС, ОЛУРАРГА – БУТПЕС.

ҮҮЛЕ

• Тоожу

(Уланчызы. Эгези № 18-24 "Шында")

Саглаана ашааның өлүмүнүн соонда бодун канчаар алдынып турарын кыдындан кижилер кандыг-даа хамаарылгалыг көрүп, чугаалажып турган болза, ону кичээнге алып хамаанчок, Орланнның соңгу назынынга багай шаптыктар болуп, алды оранга бодарат төртүтүнзе канчаар деп бодалдар чугула чери ээлеп, сагыжын колдады иштей берген турган, а өске кижилерниң кочу-шооду, куду көргөн чугаалары шуут-ла сагыжынга кирбес.

Байысаакчының айтырылганын Альберт Сергеевич садыг-саарылгазынын канчаар ажиттынганын, Юдин деп чүү кижичүвөл дээрзинге харыылап кээр-ге, колдуунда-ла Орлан биле оларның аныяк чылдары, өнчү-хөреңгизинин канчаар тыттып келгени болган. Өске талазындан алырга, 1990 чылдарның эгезинде чуртка тургустунуп, чаа тыттып келген кооперативтерниң, күрүнө өнчү-хөреңгизинин буурап, хуу кижилерниң холунче янзы-бүрү аргалар-биле шилчип турганынын төөгүзү, өнчү-хөреңгиден үндүргүлөр чыгыры-биле ол-бо черлерни аразында хуваажып алган кем-херек үүлгедир тускай удуртулгалыг, ок-чемектиг дээрбечи бөлүглекчишикиннер тыттып турар үениң төөгүзү. Ол дугайында чугаа байысаакчы биле херечиниң аразында байысаалга эвес, анаа солун чугаа хевиринге эрткен.

1992 чылда дээди эртем чедип ап, өөрөдигезин доозуп алган соонда, дооскан мергежили-биле спорт школалазынга тренер башкы кылдыр ажилдай берзе-даа, Сибирьниң өске хоорайларынын үлегери-биле Тывага кезек оолдар бөлдүнчүп, Саян артындан сөөртүп эккелген спирт садып турган сайгарлыкчыларны хыналдага ап эгелзэн. Ол үениң аайы-биле аныяк спортчуларның кылып турганы үүлгедиглеринге эрге-хоойлу органны шалтыктап шыдаас болган, чүге дээр-ге Россияны амыдыралында чаа тыттып келген «рекет» деп сөс бүгү чуртка тарай берген, хуу сайгарлыкчыларны коргудуп, оларның садыгларын, чөмөнчилге черлери — ресторанны өрттедип, чагырпайн турган кижилерни хилинчектеп, оон кедерезе, амы-тынынга чедип турганындан, бүдүн чурттуң сайгарлыкчылары турар черлеринин аайы-биле «рекетке» үндүрүп төлөп турган үелер ышкажыл. Шагдаа органнынга кем-херек үүлгедикчилеринин баштыңчылары боттарының «сөңүн» тудуп алгаш кээп, элзэн улуг эргелиглеринин холун өй-шаа-биле актап турар болган, үптөкчилерге кандыг-даа шаптаразын тургуспайн турган. Мындыг байдал кыдыг черлерде бичии суурлардан эгелзээш, чурттуң төвү Москва хоорайга чедир төптүттүнүп нептерзэн деп болур. Бөлүглекчишикиннер эң-не бажынга «хоойлуда оорлар» азы орустаарга, «воры в законе» деп адаар, үр чылдарда шииттирип чорааш, херектенер аразында хүндүткелди, ат-алдарны чедип алган кижилер олуруп, кемниг ажил-херзэн билдиги удуртуп турган болгай.

Тывага база-ла үптөкчилерниң бөлүглекчишикинни куруг черден тыттып келбзэн-не болгай. Сибирьниң Новосибирск, Красноярск, Кемерово дээр чижектиг улуг хоорайларынын дээрбечи бөлүглекчишикиннери аразында сырый харылзаалыг, оон аңгыда, тыва оолдар Москва хоорайны холга ап турган чечен мафия-биле быжыг демнежилгелиг ажилдап турган. Юдин дээр-ге Орлан-биле чаңгыс өрзэлге кады чурттап турган эжи-дир. Красноярскиге ол шагда тергидеп турган дээрбедээшкин бөлүглекчишикинниң удуртукчузунун оң холу деп болур коргусу-сыныш чок дээрбечи дирткен, бир шагда крайның билдингир дээр боксеру чораан кижидир. Юдинниң ачызы-биле Тывага садып турган бир литр шилдерде «Рояль» деп спирт баштаан арагадан кирген орулга шуптузу Орланниң кирип турганы дээрбечи бөлүктүн кижигүннеринин хуу өнчүзү болуп, оларга чагырпайн, Кызылче арага аймаа кирип сөөрткен хуу сайгарлыкчыларны, коргунчуг шаажы көргүзүп, кезе-

дип турганнар. Дээрбечи үптөкчилерниң бодалы-биле, хөлүн эрттир кезээлеп, үндүрүп төлээринден ойталаан азы дээрбечилерни хүндүлөп көрбейн, оларны «ажыр иткен» таварылгаларда, аайынга кирбзэн сайгарлыкчылар коргунчуг «торгаалга» таваржып, боттарынын мунуп чорааны машиналарын, чурттап олурганы бажыңнарын дээрбечи бөлүк кижигүннеринин кайы-бирээзинин адынга бүрүткөдип, чайлап берип, документи-лерин садыглажышкын кылган кылдыр нотариус таварыштыр эрттирип турган болгай. Мындыг байдалдыг үптөкчи бөлүглекчишикиннер бүдүн чуртка нептереп, хуу хамаанчок, күрүнениң өнчү-хөреңгизин акционерлиг ниитилелдерге шилчидип, хуу өнчү кылдыр боттарынга үптөп ап турган үелер ол-дур.

Кызылга, өске хоорайларга ышкаш, аңгы-аңгы улуг бөлүглекчишикиннер турбаан-даа болза, чер-чурт, кожуун-сумулар аайы-биле аңгылажып бөлүглекчи, ынчалза-даа эң-не кол бөлүглекчишикин Орлан болгаш Альберттиң кирип турганы бөлүккө чагыртыр. Кожуун, сумуларда аныяк оолдар чүве даажындан боттарынын суурларына үптөкчи бөлүктөр тургузарын оралдажып, базарга эвээш-бичии садыг кылган улусту безин үптөп турган таварылгалар бар. Кызылдың төп рыногуна турган кыргыстардан, ногаа-чимис садып турган кара сөөктүлгөрдөн база шыдаар шаа-биле үндүрүп хавыртынып турган.

Чуртка турган байдал Орлан биле Альберттиң амгы үеде хуу өнчүзү болур складтар, садыгларынын тыттып келгенине дорт хамаарылгалыг болгай. Күрүнө садыгларынын баартыктары тозан чылдарның эгезинде курулуп, бараан-сараан чидип, идик-хеп хамаанчок, камбээт-печенье, диш чуур паста, саван-шампунь көзүлбестеп чиде бергенде, күрүнө ядарап, бичии-даа болза орулга кирип аары-биле, хуужудулга чорудуп эгелзэн. Ынчан тергидеп турган дээрбечи бөлүктөргө алыксаан черлерин оларның шын өртөк-үнезинге дүүшпес бичии өрткөргө садып ап, боттарынга хуужудуп аары анаа-ла бөдүүн бажың садып аарындан белен.

Юдинниң киржилгези чүл дээр болза, ол үеде Тывага кирип турган араганы Сибирь хоорайлар болгаш чечен бөлүглекчишикиннер таварыштыр хандырып берип турган болгаш, Орланнның тургузуп алганы капиталынын дазылы, үндезинин тургусчун берген чүве-дир. Чоорту күрүнө быжыгып, дээрбечи чорукту чок кылып эгелзэнде, Юдин шииттиргеш, ийи чыл бурунгаар хосталып үнүп келген. Шииттирген соонда бар турган өнчү-хөреңгизин шуптузун хавырткан болганындан, мурнунда-ла Орлан-биле аразында кылып алганы бот-бодунга кандыг-даа таварылгада дузалажып дугайында дугуржулганын езуаар, Юдин катап база бут кырынга туруп алзын дээш, Орлан эвээш эвес акшаны аңаа берип турган. Чүү-даа чүве өйлүг-ле болгай, Юдинниң акша негээри көвүдзэн, оң кылып чорудуп турганы ажил-херзэ чер албас, чарыгдалдары, халас чүвеге өөрөнгөн болгаш ийикпе, кирип аар орулгазын кезээде алып турар, бо чылдагаан-биле эжишчилер бактажып эгелзэн. Орлан алып ужурулг үлүүндөн хөйүн берген-даа болза, Юдин Орланнның орулгазынын чартындан эвээш эвести негеп, өрөлдөдирип туруп берген. Сөөлгү үеде телефон дамчыштыр кижанылыг чугаалар кылып турганын, Орлан эжиниң ынчаар өскерлип, хоптактаныр апарганын хомудап чугаалап олурганын сактып, Юдинге бодунун талазын база каразып турарын Альберт Сергеевич Истекчиге бирден бирзэ чокка чугаалап берген. Тургустунуп келген каразышкыннарны тодарадыры-биле, Кара-Сал катап база Орлан Маадыровичиниң кадайы-биле ужуражып, байысаалганы кылыры чугула-дыр деп бодап алган.

— Саглаана Чаш-ооловна, Орлан Маадырович сөөлгү үеде Красноярскиде эжи Юдинниң талазындан оң амы-тынынга кижанылгар турган дугайында чугаалаан ийик бе?

— Ийе, ындыг янзылыг чүве чугаалап турган кижичүм амы-тынынга деп чүве чугаалавады, хөй санныг акша негеп туруп берген, «Бир эвес бербес болзуңза, бизнезиң чок кылып каар мен деп турду» деп хорадап олурганын дыңнаан мен.

Орлан боду дорт аажы-чаңныг болгаш, Юдинниң чугаазын дорту-биле билип ап, бо дораан бизнезинге айыыл туруп кээр кылдыр бодаар кижичүм ышкажыл. Сөөлгү үеде арай сагыжы хөлзеп чоруп турган, доктаамал акша негээшкыннери, кижанылгардан дүвүрөп, кылыктанып, кезээлдерде удуп чадап, болганчок-ла арага ижилтер-даа турду. «Чүглө арага ижил алгаш чыдыптарымга, уйгум кээр, дыштыг удуур-дур мен» — деп чугаалап турду, нерв оожургадыр эмнер безин дузалавас, таптыг удуп шыдавас апарган. Дыштаныр хуннерде эки удуп, дыштанып алзын дээш, транквилизатор эмнер берип каарымга, харын шору дыш аптар. Алаагып, дыштанып аар кылдыр, курорт азы кайы-бир даштыкы чуртче чорувут деп-даа турдум. «Чааскаан чоруп шыдавас мен» дээр, а мен кады чорур дээримге, школа үези, ортун олгуска арага үргүлчү хайгаарал херек, тенек кижичүм ийин, бичии-ле сула салырга, школадан чарбыттырып-ла эгелээр кижичүм. Ачавыстың ынчап баарын билген болза, кады дыштанып чоруптар чүвевишти көрөм, ынчалган турган болза, өлүм чайлай-даа бээр турду ыйнаан.

— Өөңер ээзиниң чок болурунун мурнунда үелерде Юдин келир дугайында ийикпе, азы оң-биле чугаалашкан, ужуражып дугайында дугуржулга кылган дээр хевирлиг чугаалар турбаан ирги бе, сактып көрүңерем.

— Чок, чогум ындыг чүве чугаалаанын сагынмас-тыр мен, черле ынчаш, сөөлгү хонуктарда шоолуг-ла чугаа-соот-даа чок, «Шаам чогул, ажилга хөлүн эрттир турупкан боор мен» деп турган кижичүм, мен база улуг ожаавайн барган хире-дир мен, кым билген дээр сен, ындыг чүве болу бээр деп.

— Чогум силер бодуңар Юдинни таныыр-ла силер ыйнаан, кандыг кижичүм деп билер силер, каразывас-тыр силер бе?

— Чүвезин чидирген кижичүм чок каралыг дээр-ле болгай, база магатчок, чүглө кандыг байдалдыг амы-тынга чедип болуру арай тодаргай эвес кылдыр бодаар-дыр мен. Юдинниң кандыг кижичүм деп чугаалап болуруп, ажы-биле чугаалаарга, чүнү-даа кылып болур дээрбечи кижичүм-дир. Бистиң өг-бүлевиске багай чүве кылбайн, бажыңга кээрде, кедергей улуг боондак чечектиг, урулгарга камбээт-чигир, ойнаарактарлыг, Орланга ыяап-ла эки марканың арагазын тудуп алган келир турган-даа болза, мен ону анаа-ла дээрбечи кижичүм кылдыр көөр турдум.

— Ындыг-дыр, Саглаана Чаш-ооловна, эмчи экспертизаның түңгөлин манаар апаар-ла-дыр бис.

— Ындыг-дыр харын, байырлыг. Истекчи үнүп чорупкан соонда, Саглаананың карааның чажы чаагын куду агып бадып, сактышкыннар куттулуп келген.

Красноярск хоорайның эмчи институтунга өөренип кирип алгаш, Тывадан келген, студентилерниң чаңыл болган чылдың чыгып турары чыыжынга Орланн танып билип алган. Ынчан Орлан үш дугаар курска өөренип турган болгаш, хоорайны эки билер, Саглаананы чалап алгаш, кинолаар, кады музейлер, парктар... дээш, ол үеде чаа тыттып турган ойнаар атракционнар кезип, дыштаныр хуннерин кады эрттирип чоруп турганнар. Кыш дүжөргө, канаттыг орук-биле бедик даг кырынга чедип алгаш, хаактап, чайын база-ла даглар кезип, арага дыштанырынга ынактар. Орлан хостуг хүрешке хоорайның чыынды командазынга турган болгаш, маргылдаалар болуруга, Саглаананы ыяап-ла чедип кээрин дилеп, кирер билетти тып бээр. Саглаана кичээл соонда албан-биле Орланга ужуражып, чугаалажып албас болза, сагыжы амыраас, сактырга-ла, агаар чедишпес, херек ишти муңгашталып кээр ышкаш. Орланнның эрзиг мезү-шынары, күштүг-шыраак холдары, чылыг-чымчак кускаа, Саглаана хензиг, хээрзек, эпчок дээртер болза, буступ, сыйлы берип болур-даа ышкаш, камныг, сагыш човангыр ээлдек шимчээшкыннери, кандыг-даа сөстөр херзэ чокка, бодунче хүнден хүнге улам дыңзы-биле хаара тудуп кел-ле чыткан. Бодунун талазындан сагыш-сеткилинин хөлзээзинин, Орланнны чаңгыс хүн көрбөй, оң-биле ужуражып кээр, ырлавышаан халып келгеш, кускапактап, бөөлдөптерин сактып, ам ол чокта чуртталгазы утка-шынар чок апарган дег. Бажыңга сөстөрни каш-даа

катап солуп тургаш, калбак шоколадтын хавынын иштинде кылагар фольгазынга бижип, кады чурттап эрткен кайгамчык хуннеринин демдеггели кылдыр, шоколадты ийилзэн бот-бодунун аксынын уштуп, үлежип чири — аныяк үезиниң чаңчылы. Ужурашкан санында, Орлан шоколад хавында чагаажыгашты ном-чупкаш, өөрүп, дыңзыды кускаптап, бир-ле солун чүвени чугаалай кааптар, оон ийилзэн каттыржып шаг боорлар.

База бир ындыг хуннү сактып келгеш, Саглаана эпчогү кончуг багайтыр хүлүмзүрүп, бодалдары үстүп, бөгүнгү амыдыралынче эглип келген. Чалыы шагның кайгамчыктыг үелери эртип, бо хүнде дулгуяк болу бергени ол-ла-дыр. Шынап-ла, олар ийиниң аразында бот-бодунга хамаарылгазы сөстөр-биле илереттинмес, а бүзүрел, кээрзегел, хүндүлөп, эвилеп чоруктан илерээр, элзэн үеде көрүшпейн барганда, сактыжырындан, ужуражып келгенде, өөрүшкүдөн ынакшылынын күштүүн кайы- кайызы-даа артык сос чокка-ла билерлер.

Орлан кадайыңга өскерлип, бажыңыңа чыл ажыг чурттавайн турза-даа, таварылга бооп азы кандыг-бир херектиг дүжүп келгенде, караан чажыраар. Кайызы-даа ынчан безин артык сөс, алгыш-кырыш, дора көрүшкүн чок болганнар. Амыдыралда кандыг ийик, ийи кижиниң аразында шаптаразын, билишпейн баар таварылгалар туруп келгенде, кайы-бирээзи өскөзгөң: «Сөңзэ мен ынак мен, сен мени билбедиң, хомудаттың, мени дора көрдүң, меңзэ өскерилдиң» — деп алгырып, хөрөктөнип, каржы, ааска эп-тешпес сөстөр-биле сөглөжип, эттежи-сокчуп, оон кедерезе, өлүрүүшкүңе-даа чедип болур болгай. Бо ийи кижиниң аразында ындыг чугаалар кажан-даа туруп көрбзэн, артык чугаа чокка-ла бот-бодун билчир, хомудап, хорадап, өөрүп, муңгарап — кандыг-даа байдалга турда, оозу сөс чокка-ла илдеп апар. Кадан кижиниң сагыш-сеткилин билип, көрүп тургаш-ла, ону коптарын бодун дора көрдүнүп, диленгениндан дора кылдыр Саглаана бодап чораан болгаш, Орландан улуг негелде кылып, аай-дедир сөглөмөс чаңныг. Бирээзи ындыг боорга, ашаа база-ла артык чугаа кылырындан сестир, кадайын хүндүлээр. Орландан ындыг аажылаашкынны Саглаана топтуг аажы-чаңы-биле, мерген угаанны-биле чедип алган чадавас.

Кажан Орлан чартык чыл ажыг кадайыңдан аңгы чурттап тургаш, кезээ бажыңыңа чедип келгенде, кухняга шай ижил олургаш, Саглаана ашааның сагыш-сеткилинде чүү дойлууп турарын дораан-на эскерип калза-даа, эскет чоктап, Орлан-биле өске кижичүм ышкаш кылдыр чугаалажып, урулгарына эккелген белектерин, акшазын ап алгаш, үдеп үндүрүлкен. Ашаа өске херзэжөңчө чоруптарда, өске өг-бүлелерде ышкаш, алгы-кышкы, алгыш-чогуш-даа турбаан, Саглаана ашааның өскерлип турарын көргөш, бодунче чоокшупадыр сорулгалыг чугаалар кылып, алаактыраарын оралдашса-даа, чүве бүтпес, хандыкшааны күштүг хире боорга, шаптыктаваан. Ашааның сагыш-сеткили өске черде, адырык апарганын эскерип, кайы хире-даа берге болза, бодун туттунуп, өске херзэжөңчө хандыкшы берген кижини салыпканы дээр боор деп бодааш, ажы-биле чугааны кылган. Орлан биле Саглаананың амыдыралында ол хонуктар колдуунда-ла бот-бодунга тайылбырлаашкын, чугаа-соот кырынга чуртталгазында байдалды эдер сорулгалыг болуп эртсе-даа, оон өөделиг чүве үнмзэн. Кайызы-даа ишти-хөңүн билчип, шын эвес орукту дуглаарын кызыдарга-даа, амыдыралдың ынчангы агымынга шаптыктаары болдунмаан.

Чуртталганың кандыг-даа нарын айтырылганын үе шиитпирлептер болгай, бо өг-бүлениң чаңгыс черге артып каарын база үе, кайызында-даа угаан-медерел шылгалдазын эрттирип, шиитпирлеп каан.

Ашаа чанаттап эгелзээр-ге, херзэжөңчө хомудаан сеткили таалап ап, кезек када Орланнның хилинчектенип турарына амырап, хы ханып, оон-даа аарышкылыг кылырын бодангылаар. Ынчалза-даа чоорту чаңчыгып, ашаан ам база катап манап каап, соңга караанче бо-ла халып чедер берген турарын эскерип, ашаа чедип кээр-ге, аш-чөмөн салыптар болу берген.

(Уланчылыг).

Балчыг КЫРГЫС.

Чарлал — Реклама

ПОЧТА РОССИИ

НЕ ПРОПУСТИ СКИДКУ
НА ПОДПИСКУ!
ОФОРМИТЬ ПОДПИСКУ МОЖНО ВО
ВСЕХ ПОЧТОВЫХ ОТДЕЛЕНИЯХ И
НА САЙТЕ
PODPISKA.POCHTA.RU

акция действует с 02.04.2021 по 15.04.2021

ТЫВА МЕДИАГРУПП

ПОЧТА РОССИИ pochta.ru

**Оформите подписку
на газеты и журналы
со скидкой**

Акция действует
с 5 по 15 апреля 2021 г.

до **30%**

**Выбрать издания
и оформить подписку**

Утерянный аттестат серии А №4677713, выданный от 16.06.1999 года МБДОУ с. Чыраа-Бажыской средней школы на имя Монгуш Саяны Марааштайовны, считать не действительным.

Унты Унты LUXE

Унты в кредит!

более 700 моделей
от классики до эксклюзива

**Рассрочка без переплат
от 2 до 6 МЕСЯЦЕВ**

Красноармейская 168
8-923-545-3246

Отель «Чалама» - в центре города, одно из лучших в Кызыле.

Отель располагает:

- 31 номеров (1, 2-х, 3-х, 4-х местных, дом. места, люкс);
- парковка (бесплатная);
- Кафе;
- магазин;
- конференц-зал;
- организация: трансфера, банкетов, семинаров (доп. платные услуги);
- прачечная;
- бесплатный Wi-fi;
- сауна/ салон красоты.

ЧАЛАМА ОТЕЛЬ

Республика Тыва, г. Кызыл
ул. Интернациональная, д. 12
8(394-22)3-10-82
8-923-383-2669
@chalam_hotel_kyzyl
chalam18@yandex.ru

КОНФЕРЕНЦ-ЗАЛ

САУНА

КАФЕ

САЛОН КРАСОТЫ

Министерство Информации и Связи Республики Тыва
ТЫВА МЕДИАГРУПП

ПОДПИШИСЬ НА ВСЕ ИЗДАНИЯ ПО
ВЫГОДНОЙ ЦЕНЕ НА КАЖДЫЙ КВАРТАЛ 2021 ГОДА

ШЫН

460 руб.

660 руб.

ТУВИНСКАЯ ПРАВДА

СЫЛДЫСЧЫГ.Ш

акция действует с 15 марта по 31 марта 2021 года
ГАЗ.УП. "ИД "Тыва-медиагрупп", г. Кызыл, ул. Красноармейская, д. 100, каб. 309. Тел.: 8(39422) 3-39-45

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ
ОБОРУДОВАНИЕ
КВАЛИФИЦИРОВАННЫЕ
СПЕЦИАЛИСТЫ

**РЕМОНТ ДВИГАТЕЛЕЙ
ГРУЗОВЫХ АВТО**

КРАТЧАЙШИЕ СРОКИ

ПЕСКОСТРУЙНЫЕ РАБОТЫ

8-913-352-40-48
8-901-644-12-21

УАЗ-ГАЗ, КРАЗ, Д-144, МТЗ, ЯМЗ, КАМАЗ, ТМЗ
ВСЕ МОДИФИКАЦИИ

МФЦ **ТЫВА МЕДИАГРУПП**

ПОДПИСКА - 2021

Успей

ПОДПИСАТЬСЯ НА ГАЗЕТЫ

Оформить подписку можно четырьмя способами:

1. в любом почтовом отделении,
2. на сайте «Почты России» <https://podpiska.pochta.ru> (только для физических лиц),
3. в отделе маркетинга, рекламы и аналитики ГАУ РТ «ИД «Тыва-медиагрупп» (по адресу: г. Кызыл, ул. Красноармейская, 100, кабинет 309а).
тел: 8(39422) 3-39-45, 2-18-10.
4. в территориальных МФЦ Республики Тыва.

КОНТАКТЫ: 667000, г. Кызыл, ул. Красноармейская д. 100, каб. 309
Тел.: 8 (39422) 2-18-10, 3-39-45

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
Р.Ч. ООРЖАК.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОНАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-01-35, 2-18-10
Менеджер: Е.Э. Иргит. каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак — 2-17-94
Корректор: А.А. Лагбы — 2-17-94
Чагаалар килдизи: Ч.Н. Мачык

Харылзаа, информация тех-
нологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга хай-
гаарал талазы-биле федералдыг
албаннның Тыва Республика тала-
зы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрүт-
кээн. Херечилелдин дугаары — ПИ
№ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).
Солунда парлаттынган материал-
дарның авторларының бодал-
дары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыттынган
саннары болгаш еске-даа фактыла-
ры, дыңнадыглары дээш авторлар
боттары харыылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилер-
ге — П6855, организацияларга —
П6860
Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).
Номерни парлалгаже дужаганы:
график езугаар — 21.00, херек кы-
рында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

2021 ЧЫЛДА «ШЫН»
СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА —
960 рубль.

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 1161 рубль.
Тел.: 2-01-35

СОЛУННУҢ САЙТЫЗЫ:

//shyn.ru

ЭЛЕКТРОННУГ ПОЧТАЗЫ:

shyntuva@mail.ru;

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 5196 кезек